

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 6ο και 7ο

(Τα Σικελικά)

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟΙ ΣΤΟΧΟΙ

«Διδάσκοντας τα Σικελικά στοχεύουμε στην κατανόηση των γεγονότων και την ερμηνεία τους. Επισημαίνουμε τις αιτίες της εκστρατείας, τις αγριότητες και ωμότητες που έλαβαν χώρα στη διάρκεια της και γενικότερα τις συνέπειές της, και κάνουμε τις αναγκαίες προεκτάσεις. Εξετάζουμε το ρόλο των ηγετών, τα κίνητρα της δράσης τους, τις ικανότητες και τις αδυναμίες τους, τα αποτελέσματα στα οποία οδήγησαν οι ενέργειές τους. Μελετούμε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες παίρνονται οι αποφάσεις του λαού και τονίζουμε την ανάγκη να ενημερώνεται με ειλικρίνεια και αντικειμενικότητα από τους ηγέτες του πριν αποφασίσει. Φροντίζουμε ώστε οι μαθητές μέσα από τις σκληρές συγκρούσεις, τις πολλαπλές αντιθέσεις και τις ποικίλες ανθρώπινες δραστηριότητες που ξανοίγονται μπροστά τους να αποκτήσουν ανθρωπογνωσία. Βρίσκουμε αναλογίες σε γεγονότα νεότερων χρόνων ακόμη και της σύγχρονης εποχής. Εντοπίζουμε διαχρονικά στοιχεία: ιδέες, αντιλήψεις, κοινωνική πρακτική, πολιτική τακτική. Διαπιστώνουμε πόσο εξακολουθούν οι άνθρωποι να μετατρέπουν τα αγαθά τους σε όργανα εξολοθρεμού των συνανθρώπων τους και πως οι πολιτικοί ηγέτες όχι λίγες φορές θυσιάζουν τον ανθρώπινο μόχθο στο βωμό της παράλογης πολεμικής προπαρασκευής και αναμέτρησης και στις προσωπικές τους φιλοδοξίες».

(Κ. Ασπρουλάκης, «Τα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, σελ. 48)

«Η αφήγηση της εκστρατείας στη Σικελία παρουσιάζεται στο έργο

του Θουκυδίδη ως συμπαγές σύνολο με σαφή ενότητα. Αρχίζει με ιδιαίτερη εισαγωγή, αναπτύσσεται με συνεχή έκθεση των αιτίων ως την τελική καταστροφή. Τα γεγονότα δίνονται με λεπτομέρειες (192 κεφάλαια αφιερώνονται στα συμβάντα από την άνοιξη του 415 π.Χ. ως το φθινόπωρο του 413 π.Χ.), αναλύονται πολύ συστηματικά (το 6ο βιβλίο περιέχει επτά εκτενείς δημηγορίες), ο λόγος έχει εξαιρετική λαμπρότητα [...] Αυτό εξηγείται από τη σπουδαιότητα των γεγονότων: η εκστρατεία στη Σικελία ήταν «συνειδητή» επιλογή της Αθήνας και η καταστροφή την άφησε εξασθενημένη απέναντι σε δύο αντιπάλους και στις αποστασίες των συμμάχων της. Αν μπορούμε να πούμε ότι ο Θουκυδίδης έβλεπε τον Πελοποννησιακό πόλεμο ως κρίση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού, η εκστρατεία στη Σικελία ήταν για κείνον η κρίση του ίδιου του πολέμου».

[J. de Romilly, στην έκδοση: *Thucydide, Livres VI-VII* (Budé), Notice σελ. XI.]

***

«Όπως όλοι οι ιστορικοί [ο Θουκυδίδης] ήταν αναγκαστικά επιλεκτικός και εδώ φαίνεται καθαρά η επίδραση των προσωπικών του απόψεων και αντιλήψεων για το σκοπό της Ιστορίας: οι σκέψεις, τα αισθήματα, τα κίνητρα που θεωρούσε αποφασιστικά για την κατάληξη μιας αντιλογίας ή την έκβαση μιας μάχης είχαν μεγάλη σημασία γι' αυτόν· αντίθετα θεωρούσε δευτερεύοντα τα ζητήματα τα σχετικά με την τοπογραφία, τη στρατιωτική τεχνική, την επιμελητεία και όταν η ιστορική φαντασία και η περιέργεια του σύγχρονου αναγνώστη αναζητούν απαντήσεις σε τέτοια ερωτήματα ο Θουκυδίδης απαντά αόριστα ή ελλειπτικά ή δεν απαντά καθόλου.

Μερικές φορές αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι γράφει για Έλληνες και δεν θεωρεί αναγκαίο να τους μιλήσει για ό,τι ήδη γνωρίζουν, π.χ. πώς συγκροτείται μια τριήρης, αλλά δεν εξηγεί όλες τις ελλείψεις και όλα τα σκοτεινά σημεία στην αφήγησή του για τα γεγονότα των ετών 415 π.Χ. - 413 π.Χ.

Ούτε ο Θουκυδίδης (ούτε άλλος ιστορικός) δεν έχει τη δυνατότητα να μας μεταδώσει άμεσα το τι ακριβώς έπραξαν, σκέφθηκαν και αισθάν-

θηκαν οι Έλληνες στον Πελοποννησιακό πόλεμο. Μας δίνει όμως τη δική του εικόνα των πράξεων, σκέψεων και αισθημάτων τους και έργο μας ως «σπουδαστών» του αρχαίου ελληνικού κόσμου, είναι να τον δούμε όχι ως χρονικογράφο, αλλά ως ζωγράφο ενός πίνακα».

(K.J. Dover, *Thucydides*, Book VI, Oxford, 1965, σελ. XIII)

***

Πηγές για τη Σικελική εκστρατεία είναι ακόμη ο σύγχρονος του Αυγούστου Διόδωρος Σικελιώτης (XII 82-XIII 33), οι Βίοι του Νικία και του Αλκιβιάδη του Πλουτάρχου και ο λόγος «Περί Μυστηρίων» του Ανδοκίδα.

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 6ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 30-31-32

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες: 7.

Διδακτικοί στόχοι: Τα κεφ. 30-32 προσφέρονται για να δείξουμε στους μαθητές μας τις δυνατότητες του πεζού λόγου όπως τον χειρίζεται ο Θουκυδίδης: την επιδέξια χρήση επιλεγμένων λέξεων, και τη διαπλοκή των προτάσεων που δημιουργούν την παραστατικότητα στην περιγραφή της καθόδου του αθηναϊκού λαού στον Πειραιά και της αναχώρησης του στόλου, τη διεισδυτική ψυχογραφία του πλήθους και, μέσω της απαρίθμησης των οικονομικών στοιχείων, την εικόνα της τεράστιας προετοιμασίας κράτους και ιδιωτών για την εκστρατεία.

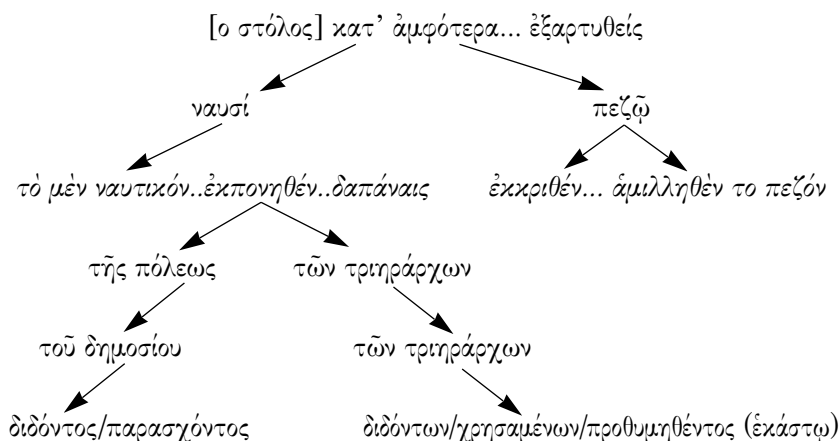
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Στην καλύτερη επεξεργασία του κεφ. 30, θα βοηθήσει ο χάρτης της σελ. 373, τα σχόλια και η ερώτηση 2 της σελ. 365 και τα θέματα για συζήτηση της σελ. 366 του σχολικού βιβλίου.

– Ο συντακτικός και πραγματολογικός σχολιασμός του κεφ. 31 στηρίζεται στις απόψεις των Gomme, Andrews, Dover (*A Historical Commentary on Thucydides*, τόμος IV, σελ. 291-296) και του J.K. Dover (*Thucydides*, Book VI, Oxford). Στην καλύτερη κατανόηση από τους μαθητές θα συμβάλουν τα «θέματα για συζήτηση», σελ. 375 του σχολικού βιβλίου).

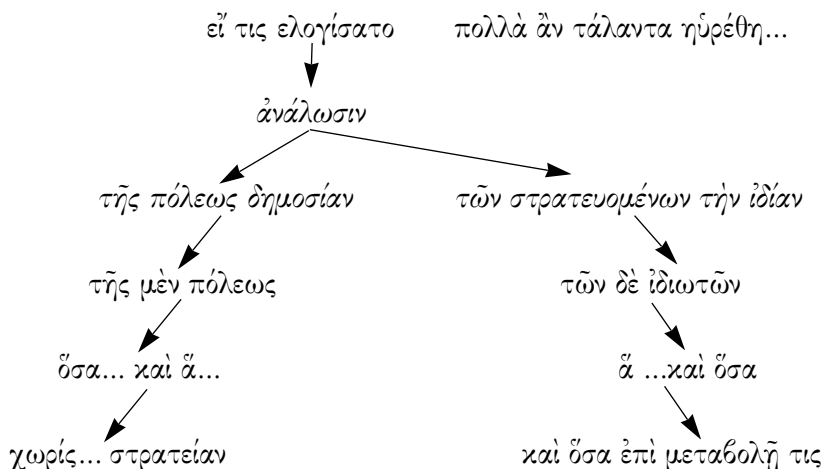
– Ο J.K. Dover (σελ. 40) προτείνει να διαβαστεί η πρόταση «ὁμως δὲ τῇ παρούσῃ ρώμῃ ...ἀνεθάρσουν» (κεφ. 31.1) με αλλαγή της στίξης, ως εξής: «ὁμως δὲ τῇ παρούσῃ ρώμῃ, διὰ τὸ πλῆθος ἐκάστων ὧν ἐώρων τῇ ὄψει, ἀνεθάρσουν». Θεωρεί τη δοτική ρώμῃ ως δοτική αιτίας (που αναπτύσσεται / επεξηγείται με τον εμπρόθετο διὰ το πλῆθος) και τη δοτική ὄψει ως δοτική του μέσου.

– Η δομή του κεφ. 31.3 έχει την ακόλουθη μορφή

Η εκτενής αναφορά στο ναυτικόν και τους τριηράρχους είναι δηλωτική του εξέχοντος ρόλου τους στην εκστρατεία.

– Με ανάλογο δομικό σχήμα αναπτύσσεται και το κεφ. 31.5.

– Χρηστός κατάλογος είναι κατάλογος ανδρῶν ικανῶν για οπλιτική υπηρεσία (κεφ. 31.3.). Ο μη «χρηστός» κατάλογος περιελάμβανε ἀνδρες κατωτέρων κοινωνικῶν τάξεων, ἀναπήρους, ἐξορίστους και γενικῶς υστερούντας σε σωματική ρώμη και κοινωνική θέση.

– Μια καλή ἀνάγνωση και μετάφραση σε συνδυασμό με τα θέματα για συζήτηση του σχολικοῦ βιβλίου ἴσως είναι ο πιο αποτελεσματικὸς τρόπος «(επι)κοινωνίας» με το κεφ. 32.

Θεματικὸ κέντρο: ἡ «θέση» της τραγωδίας. (Ἡ «λύση» στα κεφ. 78-87 του 7ου βιβλίου).

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 7ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 75 - 77

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 6 (3 ώρες για το κεφ. 75 και 3 για τα 76, 77) ή 8

Στόχος: Στα κεφάλαια αυτά προσοχή πρέπει να δοθεί στην περιγραφή της δραματικής κατάστασης που επικρατεί στο αθηναϊκό στρατόπεδο, καθώς και στο λόγο του Νικία προς τους στρατιώτες του. Η δύναμη της θουκυδίδειας περιγραφής που διεισδύει στο βάθος της ανθρώπινης ψυχολογίας και συγχρόνως είναι παραστατική, διεξοδικά αναλυτική και ουσιαστική πρέπει, εδώ κυρίως, να μελετηθεί. Οι μαθητές θα κατανοήσουν καλύτερα την ατμόσφαιρα διάλυσης και ηττοπάθειας που επικρατεί στο αθηναϊκό στρατόπεδο, αν επαναφέρουν στη μνήμη τους τη θριαμβευτική αναχώρηση του αθηναϊκού στόλου για τη Σικελία (6. 30-32).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

– Σχετικά με τη σύγκριση αυτή οι Βανδώρος-Κουκουλιός (Θουκυδίδης Σικελικά, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1981, σ. 234) εύστοχα επισημαίνουν τα εξής: “Χωρίς να το θέλει ο νους πηγαίνει στην αρχή της εκστρατείας, στην αναχώρηση του στόλου από τον Πειραιά. Η λαμπρότητα εκείνη αντιτίθεται με την τωρινή αθλιότητα. Η χαρά, η αυτοπεποίθηση, η αισιοδοξία με τη βαριά κατάθλιψη. Η αίσθηση της αφθονίας και της δύναμης με τις τωρινές εικόνες των σερόνιμων και πεινασμένων στρατιωτών. Και τέλος το περήφανο, γρήγορο, πανίσχυρο ναυτικό, το σύμβολο της αθηναϊκής δύναμης, με το αποκαρδιωμένο

πεζικό που υποχωρούσε αβόητο σε τόπο εχθρικό. Αυτή η αντίθεση ήταν που τσάκιζε τους Αθηναίους και γέμιζε την ψυχή τους φόβο και λύπη απέραντη. Εκεί είχαν καταλήξει η αδικία της εκστρατείας, η υπεροψία τους και τα σφάλματά τους”.

— Ο λόγος του Νικία είναι ο τελευταίος που απευθύνει προς τους στρατιώτες του, αλλά και ο τελευταίος λόγος του έργου του Θουκυδίδη. Η λειτουργικότητά του μέσα στο έργο είναι σημαντική, διότι αφενός φωτίζει καίρια και ολόπλευρα το χαρακτήρα του Αθηναίου στρατηγού, αφετέρου παρουσιάζει συμπυκνωμένα και αριστοτεχνικά την κρισιμότητα της κατάστασης, στην οποία έχουν περιέλθει οι Αθηναίοι. Έτσι οι μαθητές θα κατανοήσουν καλύτερα την προσωπικότητα του Νικία ως ανθρώπου και ως ηγέτη, αλλά θα προβληματιστούν με αφορμή το λόγο αυτό και για το γενικότερο ρόλο των δημηγοριών στο έργο του ιστορικού.

***

— Στο λόγο του Νικία αναφέρονται τα κείμενα των Κ.Ν. Γραικού και Ε. Σούλη που ακολουθούν.

«“Εκ των υστέρων” λύνονται πολλές απορίες που είχαμε από την αρχή της εκστρατείας αυτής. Γιατί λ.χ. οι Αθηναίοι έστειλαν ως στρατηγό σε μιαν εκστρατεία τόσο σημαντική έναν άνθρωπο που ήταν αντίθετος; Ο δυναμισμός του ανθρώπου φαίνεται μόνο στις δύσκολες ώρες και φαίνεται πια ότι ο Νικίας ήταν από τα άτομα εκείνα που έχουν ορισμένες ικανότητες σταθερές κι अपαρασάλευτες. Ο Νικίας, μ’ όλα του τα ελαττώματα, ήταν ηγέτης. Και σαν τέτοιος θεωρεί χρέος του να σηκώνει πρώτος και μόνος το σταυρό και κανένας δεν του το αμφισβητεί.

Ο λόγος — ο τελευταίος στο έργο του Θουκυδίδη, ίσως γιατί το VIII βιβλίο δεν πρόλαβε να το επεξεργαστεί — είναι κι αυτός δείγμα των ηγετικών του δυνατοτήτων. Μέσα από την κατάθλιψη και την απελπισία βρίσκει διέξοδο, προβάλλει πιθανές ελπίδες σωτηρίας, αγωνίζεται.

Στο πρώτο μέρος προσπαθεί να ξεκαθαρίσει τις δοσοληψίες του με τη θεότητα που κόστισαν τόσο πολύ στο στρατό του. Ήρθε ο καιρός πια – μετά την ύβρη-τίση – να λυπηθούν οι θεοί, πρέπει να τους λυπηθούν.

Όμως για πρώτη φορά αναγκάζεται ο Νικίας ν' αποδεχτεί και το ρόλο του ανθρώπου, γιατί αποθέτει στους ώμους του το χρέος της σωτηρίας, ιδιαίτερα με την τελευταία φράση του λόγου του.

Στο δεύτερο μέρος προβάλλει ένα πραγματικό γεγονός: το πλήθος του στρατού που είναι μια κινούμενη πολιτεία, όπου ο καθένας έχει τη θέση του κι αυτήν πρέπει να υπερασπίσει όπως γίνεται και στην Πόλη. Μπορεί ο λόγος αυτός του Νικία να έχει κάποιο στοιχείο υπερβολής, όμως η οριοθέτηση της κατάστασης και ως προς τις διαθέσεις της θεότητας και ως προς τον αριθμό του στρατού ανταποκρίνεται προς τα πράγματα και η λύση που προτείνει δεν είναι ανέφικτη.

Θα λέγαμε ότι είναι το κύκνειο άσμα του τραγικού στρατηγού, γιατί ο κύκλος της συμφοράς θα κλείσει κι η αναβολή της φυγής θα παίξει το ρόλο της «μοίρας» (μερδικού), αφού η τραγωδία έχει κιόλας προδιαγραφεί από τις ενέργειες ή παραλείψεις των Αθηναίων».

(Κ. Ν. Γραικός, «Ερμηνευτική προσέγγιση των Σικελικών του Θουκυδίδη», *Νέα Παιδεία* 8, 1979, σ. 104)

***

«1. Θα επιχειρήσουμε την ανάλυση και ενός λόγου του Θουκυδίδη. Για τον τρόπο που συνθέτει ο Θουκυδίδης τους λόγους και περιγράφει τα γεγονότα έχουμε γράψει σχετικό άρθρο στο δεύτερο τεύχος του περιοδικού “Τεύχος”, Αθήνα, Μάης 1982 σ. 15 κ.ε., και δεν χρειάζεται επομένως να γίνει και εδώ λόγος γι’ αυτό.

2. Είναι όμως ανάγκη να τονιστεί εδώ, για την καλύτερη κατανόηση του συγκεκριμένου λόγου του Νικία, ότι οι απόψεις που διατυπώνονται στους λόγους του Θουκυδίδη, δεν είναι οπωσδήποτε και απόψεις του ιστορικού, αφού στους λόγους πολλές φορές διατυπώνονται και αντιτιθέμενες απόψεις. Είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς στους λό-

γους ποιες απόψεις συμπίπτουν και με τις απόψεις του ιστορικού. Το ασφαλέστερο κριτήριο είναι η σύγκριση των απόψεων που διατυπώνονται στους λόγους του Θουκυδίδη με σχόλια που κάνει ο ίδιος ο ιστορικός στην ανάλυση των γεγονότων, ή με τις εκτενέστερες αναλύσεις διαφόρων καταστάσεων, όπως της στάσης στην Κέρκυρα (3.82-83), ή του λοιμού στην Αθήνα (2.53), ή με τις απόψεις που διατυπώνει στην “Αρχαιολογία” (1.1-23).

3. Το περιεχόμενο των λόγων, και λιγότερο το ύφος και η ρητορική ικανότητα του ομιλητή, χαρακτηρίζει τα πρόσωπα που εκφωνούν τους λόγους στο βαθμό που ο Θουκυδίδης είχε γνωρίσει αυτά τα πρόσωπα και την πολιτική τους. Απηχούν δηλαδή τις εκτιμήσεις του Θουκυδίδη, και δε μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού αντικειμενικότητα στην ιστορία με την έννοια να βγει τελείως από τον εαυτό του το υποκείμενο που τη θεωρεί δεν υπάρχει. Για να χαρακτηρίσουμε έναν ιστορικό ως αντικειμενικό, είναι αρκετό να διαπιστώσουμε ότι δεν μεροληπτεί για πρόσωπα και καταστάσεις, ότι προσπαθεί να βρει απροκατάληπτα τις αιτίες των γεγονότων και ότι προσπαθεί να τιθασεύσει και τις προσωπικές του προκαταλήψεις, κλίσεις και συναισθήματα. Και αυτά, σε γενικές γραμμές, υπάρχουν στο Θουκυδίδη.

4. Οι συνθήκες μέσα στις οποίες εκφωνεί ο Νικίας το λόγο που θα μας απασχολήσει προσδιορίζονται από γεγονότα και από τη ψυχολογία και τις σκέψεις που δημιουργήσαν τα γεγονότα στο στράτευμα. Οι Αθηναίοι ηττήθηκαν αποφασιστικά στην τελευταία ναυμαχία στο Μεγάλο Λιμάνι των Συρακουσών και έχουν αποφασίσει να φύγουν από τη στεριά και να ζητήσουν τη σωτηρία τους σε κάποια φιλική σ' αυτούς σικελική κωμόπολη. Ο Νικίας, επειδή έβλεπε τη μεγάλη πτώση του φρονήματος του στρατού και την ψυχολογική μεταβολή που είχε προκύψει αποφάσισε να μιλήσει στο στρατό, όπως το συνήθιζαν οι στρατηγοί στα πεδία των μαχών, όταν το απαιτούσε η περίπτωση. Το σύνολο του στρατού που είναι παραταγμένο είναι σαράντα χιλιάδες, κατά το Θουκυδίδη, και ο Νικίας καθώς ομιλεί, κινείται

μπροστά από τις διάφορες μονάδες και όλο ύψωνε τη φωνή του, γιατί ήθελε να τους ωφελήσει (ενθαρρύνει) όσο γίνεται περισσότερο.

5. Ο λόγος του Νικία είναι ένα άριστο μνημείο ιστορίας και λογοτεχνίας. Ο Θουκυδίδης πέτυχε να αναπαραγάγει τις τραγικές εκείνες στιγμές που ζει ο Νικίας και το στράτευμά του και να δώσει συνάμα την τελευταία και πληρέστερη εικόνα του χαρακτήρα του Νικία, η οποία, σε σύγκριση με προηγούμενες αναφορές για τον ίδιο, μας δίνει έναν ολοκληρωμένο χαρακτήρα ως ιστορικό πρόσωπο, αλλά και ως πρόσωπο τραγωδίας.

6. Από την άποψη της δομής μπορούμε να χωρίσουμε το λόγο σε πρόλογο (1), όπου με άριστο παράδειγμα προσπαθεί να ενθαρρύνει, στο κύριο θέμα (2-6), όπου πρώτα αναφέρεται στον εαυτό του, έπειτα δίνει θρησκευτική εξήγηση της ήττας και προσθέτει πρακτικές οδηγίες για την πορεία του στρατού προς το εσωτερικό της Σικελίας. Και τέλος στον επίλογο (7), όπου προειδοποιεί τους στρατιώτες για την κρισιμότητα της κατάστασης και τους υπενθυμίζει ότι, αν σωθούν, θα δουν πάλι αυτά που επιθυμούν.

7. Ο Νικίας αρχίζει λέγοντας ότι πρέπει να ελπίζουν ότι θα σωθούν, γιατί υπάρχουν περιπτώσεις ανθρώπων που σώθηκαν από ακόμη χειρότερες καταστάσεις, και προσθέτει “μηδὲ καταμέμφεσθαι ὑμᾶς ἄγαν αὐτούς μήτε ταῖς ξυμφοραῖς μήτε ταῖς παρὰ τὴν ἄξιαν νῦν κακοπαθίας” (1). Δηλαδή να μην κατακρίνετε υπερβολικά τον εαυτό σας για την τροπή που πήραν τα πράγματα και για το ότι δε μας άξιζε τέτοια τύχη. Έτσι, όχι καθαρά και άμεσα, ο Νικίας λέει ότι δεν είναι υπεύθυνοι ούτε οι στρατιώτες, και φυσικά ούτε ο Νικίας, για τις συμφορές που υποφέρουν, αλλά κάποια άλλη δύναμη οδήγησε σ’ αυτό το αποτέλεσμα. Αυτό θα γίνει σαφέστερο στη συνέχεια.

8. Στη συνέχεια ο Νικίας αναφέρεται στον εαυτό του και λέει ότι είναι εκτεθειμένος στον ίδιο κίνδυνο με τους πιο παρακατιανούς στρατιώτες, μολονότι δεν είναι ισχυρότερος από κανέναν σε σωματική δύναμη,

γιατί τον έχει καταβάλει η αρρώστια και μολονότι στο παρελθόν δεν ήταν κατώτερος από κανέναν στην καλή τύχη και στον ιδιωτικό και στο δημόσιο βίο. Ο Νικίας δηλαδή, την κρίσιμη αυτή στιγμή, σκέφτεται τον εαυτό του και την καλή του τύχη, πράγμα πιθανό και ανθρώπινο, αλλά όχι στοιχείο ικανού ηγέτη, και παραπονείται ότι αντιμετωπίζει τον ίδιο κίνδυνο με τον τελευταίο στρατιώτη. Αυτή είναι αριστοκρατική αντίληψη, σύμφωνη με το χαρακτήρα και την πολιτική του Νικία, όπως φαίνεται από τα γεγονότα, στα οποία παίρνει μέρος και από σχόλια του Θουκυδίδη (πρβλ. 5.16). Και ο Νικίας διαμαρτύρεται εντονότερα για την παρούσα κατάστασή του, γιατί στη ζωή του έχει τελέσει πλήρως τα θρησκευτικά του καθήκοντα προς τους θεούς και υπήρξε δίκαιος απέναντι στους ανθρώπους και δεν τον έψεξε κανένας. Με τον ίδιο τρόπο θα διαμαρτυρόταν για τη δυστυχία του κάθε απλός Αθηναίος, που εκτελούσε συμβατικά όλα τα καθήκοντα που επέβαλε η κοινωνία.

9. Αλλά αυτή η ιδεολογία τον κάνει να έχει σίγουρη ελπίδα για το μέλλον και δηλώνει ότι οι συμφορές δεν τον φοβίζουν όσο είναι η πραγματική τους δύναμη, γιατί υπάρχει το ενδεχόμενο να χαλαρώσουν και γιατί αρκετά έχουν κατορθώσει οι εχθροί τους με την καλή τους τύχη. Χωρίς να είναι τελείως σίγουρος, ελπίζει ότι οι θεοί κάπου θα σταματήσουν αυτή την πορεία των πραγμάτων. Και αμέσως γίνεται σαφέστατος: “εἴ τῳ θεῶν ἐπίφθονοι ἐστρατεύσαμεν, ἀποχρώντως ἤδη τετιμωρήμεθα” (3), δηλαδή, αν προκαλέσαμε το φθόνο κάποιου θεού με την εκστρατεία μας, αρκετά έχουμε πλέον τιμωρηθεί. Την ιδεολογία αυτή βρίσκουμε στον Ηρόδοτο και με αυτήν “ο πατέρας της ιστορίας” εξηγεί τις διάφορες μεγάλες μεταβολές στην πορεία των γεγονότων. Ο θεός είναι “φθονερός” και τιμωρεί την «ὔβριν», η οποία εκδηλώνεται με διάφορα μεγάλα εγχειρήματα.

10. Ίσως αυτή τη στιγμή για απλούς ανθρώπους, όπως ήταν οι περισσότεροι στρατιώτες του Νικία, ο καλύτερος ενθαρρυντικός λόγος είναι αυτός του Νικία, πιο αποτελεσματικός από μια λογική ανάλυση

της κατάστασης που θα επιχειρούσε ένας στρατηγός της πολιτικής και ιδεολογικής γραμμής του Περικλή. Ο Περικλής, πάντως, πίστευε ότι όλοι οι άνθρωποι μπορούν να γίνουν άξιοι να δέχονται τις λογικές αναλύσεις και όχι τις μυθικοθηρησκευτικές εξηγήσεις.

11. Για δεύτερη φορά ο Νικίας προσπαθεί να στηρίξει με αόριστο παράδειγμα την άποψή του, για να γίνει περισσότερο πειστικός και να εμπνεύσει θάρρος. Γνωρίζουμε, λέει, ότι και άλλοι στο παρελθόν επιτέθηκαν σ' άλλους και αφού έδρασαν, όπως οδηγεί τον άνθρωπο η φύση του, έπαθαν συμφορές που μπορεί να υπομείνει άνθρωπος. Επομένως και μεις (που είμαστε στο όριο αντοχής) πρέπει να ελπίζουμε ότι θα έχουμε ηπιότερη μεταχείριση από τη θεία βουλή, γιατί πλέον είμαστε περισσότεροι άξιοι οίκτου από τους θεούς παρά φθόνου. Ο Νικίας προσπαθεί να μαντεύσει τα σχέδια του θείου. Θεωρεί ότι οι Αθηναίοι προκάλεσαν το φθόνο των θεών, ενώ οι Συρακούσιοι είχαν την εύνοιά τους.

12. Στο Θουκυδίδη υπάρχουν τρεις χαρακτηριστικές περιπτώσεις, όπου άνθρωποι που έχουν δίκιο, ή έπαθαν αβάσταχτες συμφορές, επικαλούνται τη συμπάρασταση του θείου. Είναι οι Πλαταιείς, οι οποίοι αντιμετωπίζουν ένα δικαστήριο που έχει πάρει την απόφαση προτού δικάσει, και οι οποίοι, σύμφωνα με το Θουκυδίδη, έχουν το δίκιο με το μέρος τους. Είναι οι Μήλιοι στον περίφημο Διάλογο των Μηλίων, οι οποίοι είναι προφανές ότι έχουν το δίκιο με το μέρος τους και είναι ο ευσεβής Νικίας στον παρόντα λόγο του. Και στις τρεις περιπτώσεις το θείο δεν ανταποκρίνεται στις επικλήσεις των αθών και των ευσεβών που έχουν φτάσει στο όριο της δυστυχίας. Οι Πλαταιείς και οι Μήλιοι θα εκτελεστούν, ενώ ο Νικίας θα γνωρίσει μεγαλύτερες συμφορές με κορύφωση τη σφαγή στον Ασσίναρο ποταμό και ο ίδιος θα εκτελεστεί. Ο Θουκυδίδης μ' αυτά θέλει να δείξει έμμεσα, αλλά σαφώς ότι το θείο δε συμμετέχει στη δημιουργία της πραγματικής ζωής και των περιπετειών της.

13. Στη συνέχεια του λόγου του ο Νικίας δίνει πρακτικές συμβουλές για την πορεία προς το εσωτερικό της Σικελίας και συνιστά στους στρατιώτες να παίρνουν θάρρος βλέποντας την ίδια τη δύναμή τους. Όπου εγκατασταθούν, αποτελούν μόνοι τους ολόκληρη πόλη, και δεν υπάρχει στη Σικελία άλλη πόλη, εκτός από τις Συρακούσες, ικανή να αντισταθεί στην επίθεσή τους, η ικανή να τους διώξει, αν κάπου εγκατασταθούν. Ασφαλείς θα είναι, όταν φτάσουν σε φιλικό μέρος στη χώρα των Σικελών, γιατί ο Νικίας υπολόγιζε ότι αυτοί ήταν ακόμη σταθεροί φίλοι των Αθηναίων, επειδή φοβούνταν τους Συρακούσιους. Είχε στείλει ο Νικίας απεσταλμένους στους Σικελούς και τους ζητούσε να τον συναντήσουν και να του φέρουν τρόφιμα.

14. Στον επίλογο ο Νικίας λέει ότι η ανάγκη επιβάλλει να φανούν όλοι γενναίοι, γιατί δεν υπάρχει τόπος, στον οποίο θα καταφύγουν και θα σωθούν, αν δείξουν δειλία. Αλλά, αν τώρα αποφύγουν τους εχθρούς τους, οι σύμμαχοι των Αθηναίων θα ξαναδούν ό,τι επιθυμούν, και οι Αθηναίοι θα ανορθώσουν τη δύναμη της πόλης τους, όσο πεσμένη κι αν είναι, «ἄνδρες γὰρ πόλις, καὶ οὐ τείχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κεναί» (7), δηλαδή το έμφυχο υλικό είναι η πόλη και αυτό δημιουργεί και ανορθώνει τις καταστροφές του πολέμου.

15. Ο λόγος του Νικία και με ιστορικά κριτήρια και με ποιητικά είναι ταιριαστός στην περίσταση και στο πρόσωπο. Ως ιστορικό στοιχείο βοηθάει στη βαθύτερη κατανόηση της ψυχολογίας και των σκέψεων που είχαν οι Αθηναίοι μετά την αποφασιστική ήττα στο Μεγάλο Λιμάνι. Αλλά και η περιγραφή των γεγονότων από το Θουκυδίδη βοηθάει την κατανόηση του λόγου. Έτσι λόγοι και έργα συμπλέκονται σε άρρηκτο σύνολο. Από ποιητική άποψη ο Αριστοτέλης θα θεωρούσε το λόγο ταιριαστό στο χαρακτήρα του Νικία, ο οποίος με την αβουλία του, την ιδιοτέλεια και την προσήλωσή του στη συμβατική ηθική, εξαιτίας της πλήρους αντιστροφής των σχεδίων και της τύχης του, αποκτάει την τραγικότητα που μπορεί να συναντήσει κανείς στη μοίρα των συμβατικών ανθρώπων, οι οποίοι έχουν τη ψευδαίσθηση ότι μπο-

ρούν να περάσουν στην ιστορία ως ωφέλιμοι στην πατρίδα τους, χωρίς να δεχτούν να αντιμετωπίσουν προσωπικά πραγματικό κίνδυνο, όταν χρειαστεί».

(Ε.Μ. Σούλης, «Ρητορικοί λόγοι στους αρχαίους Έλληνες ιστορικούς», Σεμινάριο (Π.Ε.Φ.) 4, 1984, σ. 48-51)

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 84 - 87

Προτεινόμενες διδακτικές ώρες 5/6 (Για συνολική θεώρηση των κεφ. του 6ου και 7ου βιβλίου να διατεθούν 2/1 ώρες).

Στόχος: Κυρίαρχα θέματα στα κεφάλαια αυτά είναι 1) η δραματική σκηνή της σφαγής των Αθηναίων στον Ασσίναρο ποταμό, 2) η θανάτωση των αρχηγών και η τελική κρίση του Θουκυδίδη για το Νικία και 3) η οικτρή τύχη των αιχμαλώτων. Χαρακτηριστικό στοιχείο που διατρέχει και τα τρία βασικά αυτά θέματα είναι η δραματική ένταση και ο απόλυτος (και γι' αυτό συχνά σκληρός) ρεαλισμός της περιγραφής¹.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ-ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ

Ο Θουκυδίδης εστιάζει την προσοχή του σε λεπτομέρειες (π.χ. την αταξία των Αθηναίων, όταν έφτασαν στο ποτάμι, το νερό που βάφτηκε κόκκινο από το αίμα των διψασμένων Αθηναίων κ.λπ.) που αποκαλύπτουν το μέγεθος της αθηναϊκής διάλυσης και ήττας, αλλά και την αγριότητα των Συρακουσίων, η οποία γίνεται περισσότερο καταφανής στο 7.86, όπου με μεστό και λιτό τρόπο εξιστορούνται τα δεινά των Αθηναίων αιχμαλώτων στα μεταλλεία. (Εντυπωσιάζει ιδιαίτερα ή χωρίς περιστροφές διατύπωση του ιστορικού «πάντα τε ποιούντων αὐτῶν διὰ στενοχωρίαν ἐν τῷ αὐτῷ» δηλωτική των απάνθρωπων συνθηκών διαβίωσης των Αθηναίων αιχμαλώτων). Οι μαθητές μας, επομένως, πρέπει αφενός να κατανοήσουν τις αιτίες της σκληρής αυτής συμπεριφοράς των Συρακουσίων προς τους δύο στρατηγούς και προς τους υπόλοιπους αιχμαλώτους, αφετέρου δε να εμβαθύνουν στη βαθιά λογοτεχνική αξία αυτών των κεφαλαίων.

1. Ειδικά για την περιγραφή της σφαγής στον Ασσίναρο ο Στέφος («Θουκυδίδης, Ζ, 84 (Ο Ασίναρος ποταμός) Ομήρου, Φ 1-21 (Ο Σκαμανδρος ποταμός): Δύο παράλληλα χωρία», *Νέα Παιδεία* 87, 1998, σ. 162) κάνει λόγο για «δραματικότητα της περιγραφής, για πυκνότητα λόγου και ύφους και για απαράμιλλη τέχνη του ιστορικού», η δε Romilly (*Ιστορία και Λόγος στον Θουκυδίδη*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 161) επισημαίνει ότι η περιγραφή της μάχης στο Θουκυδίδη απεικονίζει με σαφήνεια την πραγματικότητα, χαρακτηρίζεται δε από έντονο πάθος, που, όπως και στην τραγωδία, είναι συνδεδεμένο με την οργάνωση του υλικού.

Ένα άλλο σημαντικό σημείο είναι, η τελική κρίση του Θουκυδίδη για το Νικία. Πρόκειται για κυνική ειρωνεία (Bury), για έκφραση οίκτου προς το Νικία ή για ειλικρινές εγκώμιο (Finley, Westlake); Η βιβλιογραφία πάνω στο θέμα αυτό είναι πολύ μεγάλη και οι γνώμες των ειδικών δίστανται σε μεγάλο βαθμό². Μπορούμε ενδεικτικά, ασκώντας έτσι τους μαθητές μας στην έννοια της έρευνας, της πολυδιάστατης ερμηνείας ενός φιλολογικού έργου και στη χρήση βιβλιογραφίας, να τους παρουσιάσουμε κάποιες από τις διαφορετικές αυτές γνώμες (βλ. και σχετική άσκηση του σχολ. εγχειριδίου) και να τους ενθαρρύνουμε να τις συζητήσουν και να αναζητήσουν τις, κατά τη γνώμη τους, πλέον τεκμηριωμένες. Μπορούμε ακόμα να δώσουμε το θέμα αυτό (εννοείται με επαρκή βιβλιογραφική στήριξη) ως συνθετική-δημιουργική εργασία, η οποία θα παρουσιαστεί διεξοδικά στην τάξη. Με το τέλος της διδασκαλίας των κεφαλαίων αυτών μπορούμε επίσης να δώσουμε ως συνθετική εργασία το κατά πόσο η περιπέτεια των Αθηναίων στη Σικελία, όπως εξιστορείται από το Θουκυδίδη, έχει τη δομή και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της τραγωδίας. Και εδώ η βιβλιογραφία είναι ευρύτατη, όποιες πηγές όμως κι αν χρησιμοποιήσουμε, θα πρέπει να οδηγήσουμε τους μαθητές μας να καταλάβουν πως, παρά τις όποιες ομοιότητες και την αναμφίβολη επιρροή του τραγικού λόγου στο Θουκυδίδη, η ιστοριογραφία και η τραγωδία είναι δύο διαφορετικά είδη.

Τα κεφάλαια αυτά παρουσιάζουν δύσκολα συντακτικά φαινόμενα (π.χ. 7.87.2 πάντα τε ποιούντων = γεν. απόλυτη αιτιολογική μτχ., ξυννενημένων = γεν. απόλ. αιτιολογική μτχ., λιμῶ καὶ δίψῃ = ποιητ. αίτιο στο ἐπιέζοντο, 7.86.2 οἱ = δοτ. προσωπική στο καλὸν εἶναι, απρόσ., υποκειμένο του το κομίσαι) που θα πρέπει να τα διδάξουμε αναλυτικά στους μαθητές μας.

2. Για μια πλήρη παρουσίαση των αντιτιθέμενων απόψεων πάνω στο θέμα βλ. Murray H.A., «Two notes on the evaluation of Nicias in Thucydides», *ICS* 8, 1961, 33-46).

Στη γενική θεώρηση του βου και Του βιβλίου μπορούν να ληφθούν υπόψη και τα παρακάτω κείμενα των Κ. Ασπρουλάκη, Α. Παναγόπουλου, J. Finley.

«Εντωμεταξύ το αθηναϊκό στράτευμα βρίσκεται σε πλήρη απογοήτευση. Τώρα η μεταμέλεια για την εκστρατεία στη Σικελία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη. Οι Συρακούσιοι φιλοδοξούν να νικήσουν στη στεριά και στη θάλασσα (7.56) και να αιχμαλωτίσουν όλη τη στρατιά των Αθηναίων (7.59)· από τη θέληση για άμυνα πέρασαν στην επιθυμία να εκμηδενίσουν το εχθρικό εκστρατευτικό σώμα.

Η αποφασιστική πράξη του σικελικού δράματος θα παιζόταν στη θάλασσα. Προετοιμάστηκε η αναμέτρηση. Όμως σ' αυτή την τελευταία ναυμαχία μέσα στο μεγάλο λιμάνι των Συρακουσών η ήττα για τους Αθηναίους πήρε την έκταση της συμφοράς. Από το λιμάνι και την ακτή ναύτες και πεζοί με θρήνους και φωνές τράπηκαν σε γενική φυγή προς το στρατόπεδο. Τώρα ήταν αναγκασμένοι, παρατώντας τα συντρίμια του στόλου να αναζητήσουν τη σωτηρία τους από στεριά.

Την τρίτη μέρα μετά τη ναυμαχία όλος ο στρατός – γύρω στις σαράντα χιλιάδες – ξεκινούσε τη σκληρή και επικίνδυνη πεζοπορία του. Και τι κατάπτωση στο ηθικό! Οι μεγάλες προσδοκίες μετατράπηκαν σε φοβερές απώλειες και θλιβερά πράγματα. Είχε χαθεί όλος ο στόλος. Οι νεκροί ήταν άταφοι. Τραυματίες ή ασθενείς εγκαταλείπονταν στο στρατόπεδο. Μερικοί απ' αυτούς παρακαλώντας φίλους ή συγγενείς ακολουθούσαν. Όμως, όταν έχαναν τις δυνάμεις και το θάρρος τους, ξέμεναν πίσω, έκαναν επικλήσεις στους θεούς και θρηγούσαν. Γενική εξαθλίωση, ντροπή και αυτοκατηγόρια. Και η συμφορά ήταν αβάσταχτη, όταν σκέφτονταν με τι λαμπρότητα και περήφανη αυτοπεποίθηση, με ποιες ευχές και ποιους ύμνους είχαν αποπλεύσει από την πατρίδα και σε τι ταπεινώση είχαν φτάσει. Και σ' όλα αυτά να προσθέσεις τον κίνδυνο που κρεμόταν ακόμη πάνω από το κεφάλι τους. Πραγματικά αυτή η στροφή της κατάστασης στο αντίθετό της ήταν η μεγαλύτερη που έγινε σε ελληνικό στράτευμα (7.75).

Καθώς το στράτευμα άλλαξε την κατεύθυνση της πορείας του, γιατί αναγκάστηκε από τον εχθρό, και βάδιζε όχι προς την Κατάνη, αλλά προς την Καμάρινα και τη Γέλα, διασπάστηκε. Ένα μεγάλο τμήμα με το Δημοσθένη αποχωρίστηκε και προχωρούσε αργά και χωρίς πολλή τάξη. Αυτό χτυπήθηκε από τους Συρακουσίους, περικυκλώθηκε και τελικά παραδόθηκε, συνολικά έξι χιλιάδες άντρες (7.80-82).

Το μεγαλύτερο τμήμα του στρατού που οδηγούσε ο Νικίας, όταν προσπάθησε να διαβεί τον Ασσίναρο ποταμό, αποδεκατίστηκε. Άλλοι σκοτώθηκαν, άλλοι σφάχτηκαν, άλλοι πνίγηκαν, άλλοι διασκορπίστηκαν και μόνο χίλιοι περίπου παραδόθηκαν μαζί με το Νικία (7.84-85).

Το Δημοσθένη και το Νικία τους έσφαξαν (7.86). Τους αιχμαλώτους -επτά χιλιάδες- τους έριξαν στα λατομεία. Εκεί τους κακομεταχειρίστηκαν πολύ. Πέρασαν φρικτές μέρες κάτω από απάνθρωπες και εξευτελιστικές συνθήκες ζωής. Αρκετοί πέθαναν. Μετά από εβδομήντα μέρες, εκτός από τους Αθηναίους και μερικούς Έλληνες της Σικελίας και Ιταλίας που είχαν εκστρατεύσει μαζί τους, όλους τους άλλους τους πούλησαν ως δούλους (7.87).

Έτσι η Σικελική εκστρατεία, το σπουδαιότερο γεγονός του Πελοποννησιακού πολέμου, αποδείχτηκε για τους Αθηναίους έργο καταστροφικότητας «δυστυχέστατον», ενώ για τους Συρακουσίους και τους συμμάχους τους ενδοξότατο «λαμπρότατον». Οι Αθηναίοι έπαθαν πανωλεθρία. «Καὶ πεζὸς καὶ νῆες καὶ οὐδὲν ὅ,τι οὐκ ἀπώλετο, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν» (7.87). Καταστράφηκε ο στόλος τους. Έχασαν το στρατό τους. Η επιβολή και το κύρος τους μειώθηκαν πάρα πολύ. Η οικονομία τους εξαντλούσε τα όρια της αντοχής της. Φοβερή καταστροφή για την Αθήνα. Εντονότατη η αίσθηση της τραγωδίας.

Όμως ποιος έφταιξε; Τι οδήγησε στο δραματικό τέλος της σικελικής εκστρατείας. Η ανάκληση του Αλκιβιάδη και η προδοσία του; Η ατομία και η αναδλητικότητα του Νικία; Η στρατηγική της διεξαγωγής της γενικότερα; Η στάση των ελληνικών πόλεων της Σικε-

λίας; Κανένας ίσως δεν παραβλέπει τον αρνητικό ρόλο όλων αυτών. Μα πέρα και πάνω απ' αυτά δρομολόγησαν την καταστροφή οι πολιτικές διαμάχες. Η Αθήνα μετά το θάνατο του Περικλή δε απόχτησε ικανούς ηγέτες: διορατικούς αλλά και με πραγματική και όχι δημαγωγική επιρροή στο λαό, σταθερούς στο χαρακτήρα, αφιλοχρήματους και φιλοπόλιδες. Οι πολιτικοί της και δε συγκέντρωναν αυτές τις αρετές και επιπλέον ως παραταξιακοί ηγέτες ήταν χωμένοι μέσα στις προσωπικές φιλοδοξίες και τις αντιζηλίες.

Η εκστρατεία στη Σικελία, κατά την άποψη του Θουκυδίδη, απέτυχε όχι τόσο από κακό υπολογισμό της δύναμης του αντιπάλου, όσο επειδή εκείνοι που έστειλαν το εκστρατευτικό σώμα, στις κατοπινές αποφάσεις τους δε λάβαιναν υπόψη τους τις ανάγκες του, αλλά καταγίνονταν στο πώς θα διαβάλλει ο ένας τον άλλο για να επικρατήσει, να γίνει ηγέτης του λαού. Μ' αυτόν τον τρόπο έγιναν αιτία να εξασθενήσει το εκστρατευτικό σώμα και να πέσουν για πρώτη φορά από την έκρηξη του πολέμου σε εσωτερικές καταστρεπτικές διαμάχες» (2.65).

Κ. Ασπρουλάκης, «Τα Σικελικά του Θουκυδίδη», *Νεοελληνική Παιδεία* 20, 1990, 46-47.

***

«Μετά “οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους συγκεντρώθηκαν, πήραν μαζί τους όσο μπορούσαν περισσότερους αιχμαλώτους καθώς και τα λάφυρα και γύρισαν στην πολιτεία τους”. Ο Πλούταρχος περιγράφει πιο εντυπωσιακά τη θριαμβευτική επιστροφή των Συρακουσίων στην πόλη μαζί με τους αιχμαλώτους: “Οι δημόσιοι αιχμάλωτοι συγκεντρώθηκαν μαζί, στα ωραιότερα και ψηλότερα δέντρα κατά μήκος της όχθης του ποταμού κρέμονταν οι πανοπλίες που είχαν πάρει ως λάφυρα, και μετά οι νικητές στέφθηκαν με στεφάνια, στόλισαν λαμπρά τα άλογά τους, ενώ κούρεψαν και ξύρισαν τα άλογα των υποταγμένων εχθρών, και έτσι παρήλασαν μέσα στην πόλη. Είχαν κερδίσει την πιο ολοκληρωτική από τις νίκες με την πιο συντριπτική και παράφορη επίδειξη ζήλου και ανδρείας” [...] (σελ. 133).

Εκεί οι αιχμάλωτοι αντιμετωπίστηκαν αρχικά με πολύ άσχημο τρόπο από τους Συρακουσίους: “Στοιβαγμένοι πολλοί μαζί σε μια στενή χαράδρα, μην έχοντας στέγη, υπόφεραν από τον ήλιο και την πνιγερή ζέστη στην αρχή και αργότερα από τις κρύες φθινοπωρινές νύχτες. Η μετάπτωση αυτή προκαλούσε πολλές αρρώστιες. Ήταν αναγκασμένοι να ζουν σε πολύ στενό χώρο, κάνοντάς τα όλα στο ίδιο μέρος. Στοιβαζαν τον ένα επάνω στον άλλον τους νεκρούς που πέθαιναν από τα τραύματά τους ή από τις αρρώστιες που προκαλούσαν οι μεταπτώσεις του καιρού ή άλλες παρόμοιες αιτίες και η δυσοσμία ήταν ανυπόφορη. Τους βασάνιζε η πείνα και η δίψα (για οκτώ μήνες τους έδιναν μία κοτύλη νερό και δύο κοτύλες σιτάρι) και όσα ήταν φυσικό να υποφέρουν άνθρωποι στοιβαγμένοι σε τέτοιο μέρος, όλα τα έπαθαν. Κάπου εβδομήντα μέρες έζησαν έτσι στοιβαγμένοι όλοι μαζί. Μετά τους πούλησαν δούλους, εκτός από τους Αθηναίους και όσους Σικελιώτες και Ιταλιώτες είχαν εκστρατεύσει μαζί τους. Είναι δύσκολο να πει κανείς με ακρίβεια πόσοι είχαν πιαστεί αιχμάλωτοι, αλλά πάντως δεν ήσαν λιγότερο από επτά χιλιάδες”.

Αυτό ήταν το τραγικό τέλος των αιχμαλώτων και μαζί ολόκληρης της Αθηναϊκής εκστρατείας στη Σικελία, όπως το παραδίδει ο Θουκυδίδης. Ο Διόδωρος καταλήγοντας τη δική του αφήγηση των γεγονότων παρατηρεί: “αργότερα εκείνοι από τους αιχμαλώτους που είχαν καλύτερη παιδεία διασώθηκαν από εκείνο το μέρος από τους νεώτερους άνδρες και έτσι διέφυγαν ασφαλείς, αλλά στην ουσία όλοι οι υπόλοιποι βρήκαν άθλιο θάνατο μέσα στα δεινά αυτού του μέρους φυλάκισης”. Από τον Πλούταρχο, από την άλλη μεριά, έχουμε μία συγκινητική λεπτομέρεια για τους Αθηναίους αιχμαλώτους, οι οποίοι “είχαν καλύτερη παιδεία”: “Λένε ότι πολλοί Αθηναίοι που επέστρεφαν στην πατρίδα τους ασφαλείς, ασπάζονταν τον Ευριπίδη με αγάπη και του διηγούνταν, άλλοι μεν ότι ελευθερώθηκαν από τη δουλεία απαγγέλλοντας στους κυρίους τους όσα θυμούνταν από τα έργα του· και άλλοι ότι όταν γύριζαν περιπλανώμενοι ύστερα από την τελική μάχη, τους έδιναν τροφή και νερό (ως αμοιβή) επειδή τραγουδούσαν κάποια από

τα χορικά του”. Ο Πλούταρχος επίσης μας πληροφορεί ότι μερικοί από τους αιχμαλώτους κατάφεραν να παραστήσουν τους δούλους: “Εκείνους, όταν τους πουλούσαν, τους σφράγιζαν στο μέτωπο μ’ ένα σημάδι αλόγου, υπήρχαν, μάλιστα, μερικοί που το υπέστησαν αυτό ενώ δεν ήταν δούλοι”.

Μερικοί από τους Αθηναίους αιχμαλώτους βοηθήθηκαν από πλούσια άτομα, φίλους της Αθήνας, να επιζήσουν ή να ανακτήσουν την ελευθερία τους· γι’ αυτήν τους την πράξη, η Αθήνα τους απένειμε αργότερα τιμητικά βραβεία. Υπάρχουν ακόμα σε Αττικούς ρήτορες του 4ου αιώνα και σε επιγραφές, απηχήσεις τέτοιων ευεργετικών ενεργειών προς τους αιχμαλώτους στη Σικελία. [...] (σελ. 136-137).

Ας προσπαθήσουμε τώρα να προσδιορίσουμε τους πιθανούς λόγους που οδήγησαν τους Συρακουσίους να αφήσουν τους Αθηναίους αιχμαλώτους να πεθάνουν και δεν τους κράτησαν ζωντανούς για να αποκομίσουν με την ανταλλαγή τους κάποιου είδους κέρδος ή ωφέλεια. Μαθαίνουμε από το Θουκυδίδη ότι ο Νικίας, πριν παραδοθεί μαζί με τη φάλαγγά του, είχε στείλει κήρυκα στον Γύλιππο και στους Συρακουσίους και τους μήνυσε ότι είναι έτοιμος να κάνει συμφωνία από μέρους των Αθηναίων. Οι Αθηναίοι θα πλήρωναν στους Συρακουσίους όλα τα πολεμικά τους έξοδα, με όρο ν’ αφήσουν αυτοί τον στρατό που είχε μαζί του να φύγει. Έως ότου πληρώσουν οι Αθηναίοι θα έδιναν ομήρους έναν για κάθε τάλαντο. Οι Συρακούσιοι και ο Γύλιππος δεν δέχτηκαν την πρόταση...

Οι πιθανοί λόγοι για την απόρριψη αυτών των προτάσεων, όπως επίσης, και για την εκτέλεση των δύο στρατηγών, μαζί με την απόφαση να αφήσουν το στρατό να πεθάνει στην αιχμαλωσία, είναι οι ακόλουθοι:

Πρώτον, το πάθος για εκδίκηση: Οι Συρακούσιοι στρατηγοί και ο Γύλιππος στην τελευταία τους προτροπή προς τους στρατιώτες είχαν τονίσει: “Ας ορμήσωμε, λοιπόν, με μανία, μέσα στην τόση αυτήν σύγχυση απάνω στους μισητότερους εχθρούς μας... Ας σκεφθούμε ότι είναι απόλυτα δίκαιο να επιδιώκει κανείς να ικανοποιήσει την οργή του όταν θέλει να τιμωρήσει τον επιδρομέα και να νικήσει τους εχθρούς

του, όπως εμείς τώρα θα κάνουμε, πράγμα που, όπως λέγεται, είναι η μεγαλύτερη χαρά”.

Δεύτερον, ο φόβος των Συρακουσίων ότι ο πόλεμος θα μπορούσε να ανανεωθεί. Οι Συρακούσιοι ηγέτες και ο Γύλιππος γνώριζαν εξίσου καλά με τον Νικία ότι “οι άνδρες αποτελούν την πολιτεία και όχι τα τείχη ή τα καράβια”. Επίσης γνώριζαν καλά, όπως ο Dover υπογραμμίζει, ότι “η Αθήνα εύκολα θα μπορούσε να βρει χρήματα και θα έπαιρνε όσο ήταν δυνατόν περισσότερα από τους συμμάχους της, αλλά οι στρατιώτες και οι ναύτες δεν ήταν τόσο εύκολο να αντικατασταθούν”. Πράγματι, ήταν δυνατόν οι Αθηναίοι, με απελευθερωμένους τους αιχμαλώτους τους, να είναι σε θέση να ξαναρχίσουν τον πόλεμο στη Σικελία αργότερα, όταν θα είχαν αναπληρώσει τα πλοία και τις οικονομικές τους απώλειες. Πιθανόν γι’ αυτό οι προτάσεις του Νικία για οικονομική αποζημίωση και για ομήρους απερρίφθησαν. Ο ίδιος ο Νικίας σκοτώθηκε επίσης, όπως είδαμε, γιατί μερικοί, κυρίως οι Κορίνθιοι, “φοβήθηκαν μήπως, επειδή ήταν πλούσιος άνθρωπος, εξαγοράσει μερικούς και δραπετεύσει και τους δημιουργήσει πάλι άλλα κακά”. Έτσι, οι Συρακούσιοι και οι σύμμαχοί τους φοβούνταν περισσότερο την οικονομική δύναμη των Αθηναίων αιχμαλώτων παρά επιθυμούσαν οικονομικά οφέλη με αντάλλαγμα τη ζωή τους.

Τρίτον, οι Συρακούσιοι, σε αντίθεση με τον Γύλιππο και τους άλλους Πελοποννησίους, δεν είχαν να περιμένουν πολιτικά ή στρατηγικά οφέλη από την Αθήνα από την κράτηση των αιχμαλώτων ως ομήρων και τις διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωσή τους, κυρίως εξαιτίας της μακρινής απόστασης από την Αθήνα· από τη άλλη μεριά, σκοτώνοντας τους στρατηγούς και αφήνοντας το στρατό να πεθάνει, έθεσαν de facto ένα τέλος στον πόλεμο με την Αθήνα, τουλάχιστον στην πατρίδα τους, χωρίς να φοβούνται αντίποινα στο μέλλον από έναν εχθρό, τον οποίον είχαν σχεδόν ολοσχερώς καταστρέψει».

(Α. Παναγόπουλος, Θουκυδίδης: *Αιχμάλωτοι, όμηροι, εξόριστοι, φυγάδες και πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό πόλεμο*, Όμβρος, Αθήνα 1996, σ. 136-140).

«Ύστερα, την τρίτη μέρα μετά τη ναυμαχία, ακολουθούμενος από τις ικετευτικές φωνές των άρρωστων και των πληγωμένων που αφήνονταν πίσω, ολόκληρος ο στρατός ξεκίνησε προς τα δυτικά, προς το εσωτερικό του νησιού, απ' όπου, κάνοντας κύκλο κατά το σχέδιό τους, θα γύριζαν στην ακτή στην Κατάνη. Όχι λιγότεροι από σαράντα χιλιάδες, λέει ο Θουκυδίδης, άρχισαν την πορεία. Ο αριθμός φαίνεται υπερβολικός, έχοντας υπόψη τις προηγούμενες απώλειες, αλλά είναι φανερό πως περιλαμβάνει πολλούς ντόπιους συμμάχους, κυρίως Σικελούς και Ετρούσκους. Αυτή η τεράστια πομπή, συνεχίζει, δε θύμιζε παρά μια ολόκληρη πόλη “και μάλιστα μεγάλη” σε φυγή. Η αίσθηση της ντροπής, η ακόμα νωπή εντύπωση των φίλων που είχαν εγκαταλειφθεί πίσω, η μνήμη του μεγαλείου που είχε η εκστρατεία στην αρχή, ήταν στο νου όλων. “Αλλά,” συνεχίζει ο Θουκυδίδης, “ο κίνδυνος που κρεμόταν απάνω τους ήταν τόσο μεγάλος, ώστε η δυστυχία τους τους φαινόταν υποφερτή.”

Ακολουθεί ένας τελευταίος λόγος του Νικία, που είναι και ο τελευταίος λόγος στην Ιστορία. Συνεπής προς τον εαυτό του βρίσκει παρηγοριά στην ελπίδα θεϊκής βοήθειας. “Και ίσως,” λέει, “αυτές οι συμφορές σταματήσουν, γιατί αρκετά ο εχθρός ευνοήθηκε απ' την τύχη και αν ίσως εκστρατεύοντας προκαλέσαμε το φθόνο των θεών, αρκετά πια τιμωρηθήκαμε. Και άλλοι ξεκίνησαν εναντίον ξένων και αφού έκαναν όσα είναι μέσα στην ανθρώπινη τάξη, έπαθαν ανεκτές συμφορές, και είναι τώρα φυσικό να ελπίζουμε ότι οι θεοί θα φανούν πιο ήπιοι απέναντί μας, γιατί τώρα αξίζουμε περισσότερο τον οίκτο παρά το φθόνο τους.” Θυμάται κανείς τις παρόμοιες ελπίδες που είχαν εκφράσει οι Μήλιοι τρία χρόνια πριν και που εκπληρώθηκαν όσο εκπληρώθηκαν τώρα οι ελπίδες του Νικία. Σ' όλη την υποχώρηση οι Αθηναίοι υπέφεραν τρομερά από έλλειψη τροφίμων και από την τακτική καταπόνησης που ακολουθούσε ο εχθρός. Την τρίτη μέρα βρήκαν τους Συρακουσίους να έχουν οχυρωθεί σ' ένα ορεινό πέρασμα και αφού προσπάθησαν μάταια να τους διώξουν, στράφηκαν προς τα νότια τη νύχτα της πέμπτης ημέρας. Αλλά κατά τη διάρκεια της νύχτας ο στρα-

τός χωρίστηκε στα δυο και το επόμενο πρωί το πίσω μέρος από το Δημοσθένη αποκόπηκε και περικυκλώθηκε κοντά στην ακτή μερικά χιλιόμετρα νότια των Συρακουσών στη λεγόμενη Ελωρήνη οδό. Ο Δημοσθένης αντιστάθηκε για μερικές ώρες σ' ένα περιφραγμένο ελαιώνα αλλά τελικά παραδόθηκε. Το μπροστινό τμήμα που οδηγούσε ο Νικίας βρήκε πιο τρομερή τύχη δυο μέρες αργότερα στο φαράγγι του ποταμού Ασσίναρου, όπου οι διψασμένοι και εξαντλημένοι στρατιώτες είχαν κατέβει για να πιουν νερό. Από πάνω από τους βράχους ο εχθρός έκανε φοβερή σφαγή ώσπου ο Νικίας παραδόθηκε ο ίδιος και τη σταμάτησε.

Οι αιχμάλωτοι, λέει ο Θουκυδίδης, έγιναν οι περισσότεροι δούλοι σε ιδιώτες, καθώς πουλήθηκαν απ' αυτούς που τους είχαν πιάσει, και όλη η Σικελία γέμισε απ' αυτούς· μερικοί κατάφεραν τελικά να ξεφύγουν και να γυρίσουν στην πατρίδα. Οι υπόλοιποι, οι αιχμάλωτοι της πολιτείας, κάπου επτά χιλιάδες, κλείστηκαν στα γνωστά λατομεία των Συρακουσών, όπου όσοι ήταν από τις πιο μισητές πόλεις, την Αθήνα και τις ελληνικές πόλεις της Σικελίας και της Ιταλίας, αφέθηκαν εκτεθειμένοι για να πεθάνουν από τις αρρώστιες και τις κακουχίες. Ο Γύλιππος θα προτιμούσε να σώσει τη ζωή του Νικία και του Δημοσθένη, αλλά οι Συρακούσιοι, γεμάτοι μνησικαχία για τα δεινά που είχαν υποστεί, ζήτησαν κι αυτών το θάνατο. Έτσι πέθανε, λέει ο Θουκυδίδης, ο Νικίας, ο οποίος “από τους Έλληνες του καιρού μου, ήταν ο λιγότερο άξιος να πάθει τέτοια συμφορά, γιατί η διαγωγή του ήταν πάντοτε σύμφωνη με την αρετή”. Ένας τέτοιος έπαινος ίσως μας εκπλήσσει εκ πρώτης όψεως, αν αναλογιστούμε τις προφανείς ελλείψεις του Νικία και ως πολιτικού και ως στρατηγού. Αν το καλοεξετάσουμε όμως, η κρίση αυτή φαίνεται όχι μόνο δίκαιη, αλλά και σύμφωνη με το όλο πνεύμα του Θουκυδίδα σ' ολόκληρη την Ιστορία. Γιατί τονίζει ότι όποια κι αν ήταν τα σφάλματά του, ο Νικίας είχε τουλάχιστον εκείνη τη μετριοπάθεια και τη σταθερότητα, η έλλειψη των οποίων, τόσο στον Αλκιβιάδη όσο και στην Αθήνα της εποχής, ήταν η κύρια αίτια της τεράστιας καταστροφής. Αναλογιζόμαστε,

έτσι, τον Περικλή, τη σταθερότητα του οποίου μόνο ο Νικίας διέθετε, και το όραμα που είχε ο Περικλής για το μέλλον της Αθήνας καθώς και τις ενέργειες με τις οποίες το μέλλον εκείνο έγινε αυτό το πικρό παρόν. Αν είναι στη φύση της τραγωδίας να προκαλεί την αίσθηση των ανεκπλήρωτων δυνατοτήτων, τότε υπάρχει έντονη εδώ η αίσθηση της τραγωδίας, ακόμη και στις τελευταίες λέξεις των Σικελικών: “Τα γεγονότα αυτά ήταν τα σπουδαιότερα που σημειώθηκαν στον πόλεμο αυτό και μάλιστα, καθώς νομίζω, από όσα γεγονότα είναι γνωστά απ’ την παράδοση. Για τους νικητές ήταν περιλάμπρη νίκη, για τους νικημένους τρομερή καταστροφή. Νικήθηκαν σε όλα και παντού και όλα τους τα παθήματα ήσαν μεγάλα. Ήταν, με την κυριολεξία, πανωλεθρία. Στρατός, στόλος, τίποτε δεν έμεινε που να μη χάθηκε κι από τους τόσους πολλούς που είχαν ξεκινήσει, ελάχιστοι κατόρθωσαν να γυρίσουν στην πατρίδα”».

(J. Finley, *Θουκυδίδης*, εκδ. Παπαδόγμου, Αθήνα 1997, σ. 248-250)

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

1. Αρχαίο κείμενο (1.32-43, 3.82-83)
2. α) Λόγος και αντίλογος για το Θουκυδίδη
β) "Περί ύφους" του Θουκυδίδη

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 1ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 32 - 36

(Δημηγορία Κερκυραίων)

- 32 “Δίκαιον, ὦ Ἀθηναῖοι, τοὺς μήτε εὐεργεσίας μεγάλης μήτε ξυμ-
μαχίας προυφειλομένης ἤκοντας παρὰ τοὺς πέλας ἐπικουρίας,
ὥσπερ καὶ ἡμεῖς νῦν, δεησομένους ἀναδιδάξαι πρῶτον, μάλιστα
μὲν ὡς καὶ ξύμφορα δέονται, εἰ δὲ μή, ὅτι γε οὐκ ἐπιζήμια, ἔπειτα
δὲ ὡς καὶ τὴν χάριν βέβαιον ἔξουσιν· εἰ δὲ τούτων μηδὲν σαφές
2 καταστήσουσι, μὴ ὀργίζεσθαι ἦν ἀτυχῶσιν. Κερκυραῖοι δὲ μετὰ
τῆς ξυμμαχίας τῆς αἰτήσεως καὶ ταῦτα πιστεύοντες ἐχυρὰ ὑμῖν
3 παρέξεσθαι ἀπέστειλαν ἡμᾶς. τετύχηκε δὲ τὸ αὐτὸ ἐπιτήδευμα
πρὸς τε ὑμᾶς ἐς τὴν χρεῖαν ἡμῖν ἄλογον καὶ ἐς τὰ ἡμέτερα αὐτῶν
4 ἐν τῷ παρόντι ἀξύμφορον. ξύμμαχοί τε γὰρ οὐδενός πω ἐν τῷ πρὸ
τοῦ χρόνῳ ἐκούσιοι γενόμενοι νῦν ἄλλων τοῦτο δεησόμενοι ἤκο-
μεν, καὶ ἅμα ἐς τὸν παρόντα πόλεμον Κορινθίων ἐρῆμοι δι’ αὐτὸ
καθέσταμεν. καὶ περιέστηκεν ἡ δοκοῦσα ἡμῶν πρότερον σωφρο-
σύνη, τὸ μὴ ἐν ἀλλοτρίᾳ ξυμμαχίᾳ τῇ τοῦ πέλας γνώμῃ ξυγκιν-
5 δυνεύειν, νῦν ἀβουλία καὶ ἀσθένεια φαινομένη. τὴν μὲν οὖν γενο-
μένην ναυμαχίαν αὐτοὶ κατὰ μόνας ἀπεωσάμεθα Κορινθίους·
ἐπειδὴ δὲ μεῖζονι παρασκευῇ ἀπὸ Πελοποννήσου καὶ τῆς ἄλλης
Ἑλλάδος ἐφ’ ἡμᾶς ὤρμηται καὶ ἡμεῖς ἀδύνατοι ὀρώμεν ὄντες
τῇ οἰκείᾳ μόνον δυνάμει περιγενέσθαι, καὶ ἅμα μέγας ὁ κίνδυνος
εἰ ἐσόμεθα ὑπ’ αὐτοῖς, ἀνάγκη καὶ ὑμῶν καὶ ἄλλου παντὸς ἐπι-
κουρίας δεῖσθαι, καὶ ξυγγνώμῃ εἰ μὴ μετὰ κακίας, δόξης δὲ
μᾶλλον ἁμαρτίᾳ τῇ πρότερον ἀπραγμοσύνῃ ἐναντία τολμῶμεν.
33 Γενήσεται δὲ ὑμῖν πειθομένοις καλὴ ἢ ξυντυχία κατὰ πολλὰ τῆς

- ἡμετέρας χρείας, πρῶτον μὲν ὅτι ἀδικουμένοις καὶ οὐχ ἑτέρους
 βλάπτουσι τὴν ἐπικουρίαν ποιήσεσθε, ἔπειτα περὶ τῶν μεγίστων
 κινδυνεύοντας δεξάμενοι ὡς ἂν μάλιστα μετ' αἰεμνήστου μαρτυ-
 2 ρίου τὴν χάριν καταθήσεσθε· ναυτικόν τε κεκτημένα πλήν τοῦ
 παρ' ὑμῖν πλεῖστον. καὶ σκέψασθε· τίς εὐπραξία σπανιωτέρα ἢ τίς
 τοῖς πολεμίοις λυπηροτέρα, εἰ ἦν ὑμεῖς ἂν πρὸ πολλῶν χρημάτων
 καὶ χάριτος ἐτιμήσασθε δύναμιν ὑμῖν προσγενέσθαι, αὕτη πάρε-
 σтин αὐτεπάγγελτος ἄνευ κινδύνων καὶ δαπάνης διδοῦσα ἑαυτήν,
 καὶ προσέτι φέρουσα ἐς μὲν τοὺς πολλοὺς ἀρετήν, οἷς δὲ ἐπαμυ-
 νεῖτε χάριν, ὑμῖν δ' αὐτοῖς ἰσχύν· ἃ ἐν τῷ παντὶ χρόνῳ ὀλίγοις δὴ
 ἅμα πάντα ξυνέβη, καὶ ὀλίγοι ξυμμαχίας δεόμενοι οἷς
 3 ἐπικαλοῦνται ἀσφάλειαν καὶ κόσμον οὐχ ἥσσον διδόντες ἢ ληψό-
 μενοι παραγίγνονται. τὸν δὲ πόλεμον, δι' ὃνπερ χρήσιμοι ἂν εἴμεν,
 εἴ τις ὑμῶν μὴ οἶεται ἔσεσθαι, γνώμης ἀμαρτάνει καὶ οὐκ αἰσθάν-
 νεται τοὺς Λακεδαιμονίους φόβῳ τῷ ὑμετέρῳ πολεμῆσειν καὶ
 τοὺς Κορινθίους δυναμένους παρ' αὐτοῖς καὶ ὑμῖν ἐχθροὺς ὄντας
 καὶ προκαταλαμβάνοντας ἡμᾶς νῦν ἐς τὴν ὑμετέραν ἐπιχείρησιν,
 ἵνα μὴ τῷ κοινῷ ἔχθαι κατ' αὐτοὺς μετ' ἀλλήλων στῶμεν μηδὲ
 4 δυοῖν φθᾶσαι ἀμαρτῶσιν, ἢ κακῶσαι ἡμᾶς ἢ σφᾶς αὐτοὺς βεβαι-
 ὠσασθαι. ἡμέτερον δέ γ' αὖ ἔργον προτερῆσαι, τῶν μὲν διδόντων,
 ὑμῶν δὲ δεξαμένων τὴν ξυμμαχίαν, καὶ προεπιβουλεύειν αὐτοῖς
 μᾶλλον ἢ ἀντεπιβουλεύειν.
- 34 Ἦν δὲ λέγωνσιν ὡς οὐ δίκαιον τοὺς σφετέρους ἀποίκους ὑμᾶς δέ-
 χεσθαι, μαθόντων ὡς πᾶσα ἀποικία εὖ μὲν πάσχουσα τιμᾷ τὴν
 μητρόπολιν, ἀδικουμένη δὲ ἄλλοτριοῦται· οὐ γὰρ ἐπὶ τῷ δοῦλοι,
 2 ἀλλ' ἐπὶ τῷ ὁμοίῳ τοῖς λειπομένοις εἶναι ἐκπέμπονται. ὡς δὲ ἡδί-
 κουν σαφές ἐστίν· προκληθέντες γὰρ περὶ Ἐπιδάμνου ἐς κρίσιν
 πολέμῳ μᾶλλον ἢ τῷ ἴσῳ ἐβουλήθησαν τὰ ἐγκλήματα μετελθεῖν.
 3 καὶ ὑμῖν ἔστω τι τεκμήριον ἃ πρὸς ἡμᾶς τοὺς ξυγγενεῖς δρῶσιν,
 ὥστε ἀπάτῃ τε μὴ παράγεσθαι ὑπ' αὐτῶν δεομένοις τε ἐκ τοῦ
 εὐθέος μὴ ὑπουργεῖν· ὁ γὰρ ἐλαχίστας τὰς μεταμελείας ἐκ τοῦ
 χαρίζεσθαι τοῖς ἐναντίοις λαμβάνων ἀσφαλέστατος ἂν διατελοίη.

- 35 λύσετε δὲ οὐδὲ τὰς Λακεδαιμονίων σπονδὰς δεχόμενοι ἡμᾶς μηδε-
 2 τέρων ὄντας ξυμμάχους· εἴρηται γὰρ ἐν αὐταῖς, τῶν Ἑλληνίδων
 πόλεων ἣτις μηδαμοῦ ξυμμαχεῖ, ἐξεῖναι παρ' ὁποτέρους ἂν ἀρέ-
 3 σκηται ἐλθεῖν. καὶ δεινὸν εἰ τοῖσδε μὲν ἀπὸ τε τῶν ἐνσπόνδων
 ἔσται πληροῦν τὰς ναῦς καὶ προσέτι καὶ ἐκ τῆς ἄλλης Ἑλλάδος
 καὶ οὐχ ἥκιστα ἀπὸ τῶν ὑμετέρων ὑπηκόων, ἡμᾶς δὲ ἀπὸ τῆς
 προκειμένης τε ξυμμαχίας εἰρξουσιν καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλοθεν ποθεν
 ὠφελίας, εἴτα ἐν ἀδικήματι θήσονται πεισθέντων ὑμῶν ἃ δεόμεθα.
- 4 πολὺ δὲ ἐν πλεονίαι ἡμεῖς μὴ πείσαντες ὑμᾶς ἔχομεν· ἡμᾶς
 μὲν γὰρ κινδυνεύοντας καὶ οὐκ ἐχθροὺς ὄντας ἀπώσσεσθε, τῶν δὲ
 δὲ οὐχ ὅπως κωλυταὶ ἐχθρῶν ὄντων καὶ ἐπιόντων γενήσεσθε,
 ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ὑμετέρας ἀρχῆς δύναμιν προσλαβεῖν περιόψε-
 σθε· ἦν οὐ δίκαιον, ἀλλ' ἢ κακείνων κωλύειν τοὺς ἐκ τῆς ὑμετέ-
 ρας μισθοφόρους ἢ καὶ ἡμῖν πέμπειν καθ' ὅτι ἂν πεισθῇτε ὠφε-
 5 λίαν, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς δεξαμένους βοηθεῖν. πολλὰ
 δέ, ὥσπερ ἐν ἀρχῇ ὑπέειπομεν, τὰ ξυμφέροντα ἀποδείκνυμεν, καὶ
 μέγιστον ὅτι οἱ τε αὐτοὶ πολέμοιοι ἡμῖν ἦσαν, ὅπερ σαφεστάτη πί-
 στις, καὶ οὗτοι οὐκ ἀσθενεῖς, ἀλλ' ἱκανοὶ τοὺς μεταστάντας βιά-
 ψαι· καὶ ναυτικῆς καὶ οὐκ ἡπειρώτιδος τῆς ξυμμαχίας διδομένης
 οὐχ ὁμοία ἢ ἀλλοτρίωσις, ἀλλὰ μάλιστα μὲν, εἰ δύνασθε, μηδένα
 ἄλλον ἢ ἡμᾶς κεκτῆσθαι ναῦς, εἰ δὲ μή, ὅστις ἐχυρώτατος, τοῦτον
 φίλον ἔχειν.
- 36 Καὶ ὅτῳ τάδε ξυμφέροντα μὲν δοκεῖ λέγεσθαι, φοβεῖται δὲ μὴ δι'
 αὐτὰ πειθόμενος τὰς σπονδὰς λύσῃ, γνῶτω τὸ μὲν δεδιὸς αὐτοῦ
 ἰσχὺν ἔχον τοὺς ἐναντίους μᾶλλον φοβῆσθαι, τὸ δὲ θαρσοῦν μὴ δε-
 ξαμένου ἀσθενὲς ὃν πρὸς ἰσχύοντας τοὺς ἐχθροὺς ἀδεέστερον ἐσό-
 μενον, καὶ ἅμα οὐ περὶ τῆς Κερκύρας νῦν τὸ πλεον ἢ καὶ τῶν
 Ἀθηναίων βουλευόμενος, καὶ οὐ τὰ κράτιστα αὐταῖς προνοῶν, ὅταν
 ἐς τὸν μέλλοντα καὶ ὅσον οὐ παρόντα πόλεμον τὸ αὐτίκα περι-
 σκοπῶν ἐνδοιάξῃ χωρίον προσλαβεῖν ὃ μετὰ μεγίστων καιρῶν
 2 οἰκιοῦται τε καὶ πολεμοῦται. τῆς τε γὰρ Ἰταλίας καὶ Σικελίας
 καλῶς παράπλου κεῖται, ὥστε μήτε ἐκεῖθεν ναυτικὸν ἔᾶσαι Πε-

λοποπνησίους ἐπελθεῖν τό τε ἐνθένδε πρὸς τὰ κεῖ παραπέμψαι, καὶ
3 ἐς τᾶλλα συμφορώτατόν ἐστιν. βραχυτάτῳ δ' ἂν κεφαλαίῳ, τοῖς
τε ξύμπασιν καὶ καθ' ἕκαστον, τῷ δ' ἂν μὴ πρόεσθαι ἡμᾶς μάθοι-
τε· τρία μὲν ὄντα λόγου ἄξια τοῖς Ἑλλησι ναυτικά, τὸ παρ' ὑμῖν
καὶ τὸ ἡμέτερον καὶ τὸ Κορινθίων· τούτων δὲ εἰ περιόψεσθε τὰ
δύο ἐς ταῦτόν ἐλθεῖν καὶ Κορίνθιοι ἡμᾶς προκαταλήψονται, Κερ-
κυραίοις τε καὶ Πελοποννησίοις ἅμα ναυμαχήσετε, δεξάμενοι δὲ
ἡμᾶς ἔξετε πρὸς αὐτοὺς πλείοσι ναυσὶ ταῖς ἡμετέραις ἀγωνίζε-
4 σθαι". τοιαῦτα μὲν οἱ Κερκυραῖοι εἶπον· οἱ δὲ Κορίνθιοι μετ'
αὐτοὺς τοιάδε.

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 37 - 43

(Δημηγορία Κορινθίων)

- 37 “Αναγκαῖον Κερκυραίων τῶνδε οὐ μόνον περὶ τοῦ δέξασθαι σφᾶς τὸν λόγον ποιησαμένων, ἀλλ’ ὥς καὶ ἡμεῖς τε ἀδικοῦμεν καὶ αὐτοὶ οὐκ εἰκότως πολεμοῦνται, μνησθέντας πρῶτον καὶ ἡμᾶς περὶ ἀμφοτέρων οὕτω καὶ ἐπὶ τὸν ἄλλον λόγον ἵεναι, ἵνα τὴν ἀφ’ ἡμῶν τε ἀξίωσιν ἀσφαλέστερον προειδῆτε καὶ τὴν τῶνδε χρεῖαν μὴ ἀλογίστως ἀπώσσηθε.
- 2 Φασὶ δὲ ξυμμαχίαν διὰ τὸ σῶφρον οὐδενός πω δέξασθαι· τὸ δ’ ἐπὶ κακουργίᾳ καὶ οὐκ ἀρετῇ ἐπετῆδευσαν, ξύμμαχόν τε οὐδένα βουλόμενοι πρὸς τὰδικήματα οὐδὲ μάρτυρα ἔχειν οὔτε παρακαλοῦντες
- 3 αἰσχύνεσθαι. καὶ ἡ πόλις αὐτῶν ἅμα αὐτάρκη θέσιν κειμένη παρέχει αὐτοὺς δικαστὰς ὧν βλάπτουσί τινα μᾶλλον ἢ κατὰ ξυνθήκας γίνεσθαι, διὰ τὸ ἥκιστα ἐπὶ τοὺς πέλας ἐκπλέοντας μάλιστα τοὺς
- 4 ἄλλους ἀνάγκη καταίροντας δέχεσθαι. καὶ τοῦτο τὸ εὐπρεπὲς ἄσπονδον οὐχ ἵνα μὴ ξυναδικῶσιν ἑτέροις προβέβληνται, ἀλλ’ ὅπως κατὰ μόνας ἀδικῶσι καὶ ὅπως ἐν ᾧ μὲν ἂν κρατῶσι βιάζωνται, οὗ δ’ ἂν λάθωσι πλεονέχουσιν, ἣν δὲ πού τι προσλάβωσιν
- 5 ἀναισχυντῶσιν· καίτοι εἰ ἦσαν ἄνδρες, ὥσπερ φασίν, ἀγαθοί, ὅσω ἀληπτότεροι ἦσαν τοῖς πέλας, τόσω δὲ φανερωτέραν ἐξῆν αὐτοῖς
- 38 τὴν ἀρετὴν διδοῦσι καὶ δεχομένοις τὰ δίκαια δεικνύναι. ἀλλ’ οὔτε πρὸς τοὺς ἄλλους οὔτε ἐς ἡμᾶς τοιοῦδε εἰσίν, ἀποικοὶ δ’ ὄντες ἀφεστᾶσί τε διὰ παντὸς καὶ νῦν πολεμοῦσι, λέγοντες ὥς οὐκ ἐπὶ τῷ
- 2 κακῶς πάσχειν ἐκπεμφθεῖεν. ἡμεῖς δὲ οὐδ’ αὐτοὶ φαμεν ἐπὶ τῷ ὑπὸ τούτων ὑβρίζεσθαι κατοικίσαι, ἀλλ’ ἐπὶ τῷ ἡγεμόνες τε εἶναι
- 3 καὶ τὰ εἰκότα θαυμάζεσθαι. αἱ γοῦν ἄλλαι ἀποικίαι τιμῶσιν ἡμᾶς,
- 4 καὶ μάλιστα ὑπὸ ἀποίκων στεργόμεθα· καὶ δῆλον ὅτι, εἰ τοῖς πλεονέουσιν ἀρέσκοντές ἐσμεν, τοῖσδ’ ἂν μόνοις οὐκ ὀρθῶς ἀπαρέσκοιμεν, οὐδ’ ἐπιστρατεύομεν ἐκπρεπῶς μὴ καὶ διαφερόντως τι ἀδικούμενοι.
- 5 καλὸν δ’ ἦν, εἰ καὶ ἡμαρτάνομεν, τοῖσδε μὲν εἶναι τῇ ἡμετέρᾳ

ὀργῇ, ἡμῖν δὲ αἰσχρὸν βιάσασθαι τὴν τούτων μετριότητα· ὕβρει δὲ καὶ ἐξουσίᾳ πλοῦτου πολλὰ ἐς ἡμᾶς ἄλλα τε ἡμαρτήκασι καὶ Ἐπίδαμνον ἡμετέραν οὕσαν κακουμένην μὲν οὐ προσεποιῶντο, ἐλθόντων δὲ ἡμῶν ἐπὶ τιμωρίᾳ ἐλόντες βία ἔχουσιν.

- 39 Καὶ φασὶ δὴ δίκην πρότερον ἐθελῆσαι κρίνεσθαι, ἣν γε οὐ τὸν προύχοντα καὶ ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς προκαλούμενον λέγειν τι δοκεῖν δεῖ, ἀλλὰ τὸν ἐς ἴσον τὰ τε ἔργα ὁμοίως καὶ τοὺς λόγους πρὶν διαγωνίζεσθαι καθιστάντα. οὗτοι δὲ οὐ πρὶν πολιορκεῖν τὸ χωρίον, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡγήσαντο ἡμᾶς οὐ περιόψεσθαι, τότε καὶ τὸ εὐπρεπὲς τῆς δίκης παρέσχοντο. καὶ δεῦρο ἤκουσιν οὐ τὰ κεῖ μόνον αὐτοὶ ἁμαρτόντες, ἀλλὰ καὶ ὑμᾶς νῦν ἀξιοῦντες οὐ ξυμμαχεῖν, 2 ἀλλὰ ξυναδικεῖν καὶ διαφόρους ὄντας ἡμῖν δέχεσθαι σφᾶς· οὐς χρῆν, ὅτε ἀσφαλέστατοι ἦσαν, τότε προσιέναι, καὶ μὴ ἐν ᾧ ἡμεῖς μὲν ἡδிகήμεθα, οὗτοι δὲ κινδυνεύουσι, μὴδ' ἐν ᾧ ὑμεῖς τῆς τε δυνάμεως αὐτῶν τότε οὐ μεταλαβόντες τῆς ὠφελείας νῦν μεταδώσετε καὶ τῶν ἁμαρτημάτων ἀπογενόμενοι τῆς ἀφ' ἡμῶν αἰτίας τὸ ἴσον ἔχετε, πάλαι δὲ κοινώσαντας τὴν δύναμιν κοινὰ καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἔχειν.

- 40 Ὡς μὲν οὖν αὐτοὶ τε μετὰ προσηκόντων ἐγκλημάτων ἐρχόμεθα καὶ οἷδε βίαιοι καὶ πλεονέκται εἰς δεδῆλωται· ὥς δὲ οὐκ ἂν δικαίως αὐτοὺς δέχοισθε μαθεῖν χρή. εἰ γὰρ εἴρηται ἐν ταῖς σπονδαῖς ἐξεῖναι παρ' ὁποτέρους τις βούλεται τῶν ἀγράφων πόλεων ἐλθεῖν, οὐ τοῖς ἐπὶ βλάβῃ ἐτέρων ἰοῦσιν ἢ ξυνθήκῃ ἐστίν, ἀλλ' ὅστις μὴ ἄλλου ἑαυτὸν ἀποστερῶν ἀσφαλείας δεῖται καὶ ὅστις μὴ τοῖς δεξαμένοις, εἰ σωφρονούσι, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ποιήσει· ὁ νῦν ὑμεῖς μὴ πειθόμενοι ἡμῖν πάθοιτε ἄν. οὐ γὰρ τοῖσδε μόνον ἐπίκουροι ἂν γένοισθε, ἀλλὰ καὶ ἡμῖν ἀντὶ ἐνσπόνδων πολέμοι· ἀνάγκη γάρ, εἰ ἴτε μετ' αὐτῶν, καὶ ἀμύνεσθαι μὴ ἄνευ ὑμῶν τούτους. 4 καίτοι δίκαιοί γ' ἐστὲ μάλιστα μὲν ἐκποδῶν στῆναι ἀμφοτέροις, εἰ δὲ μὴ, τοῦναντίον ἐπὶ τούτους μεθ' ἡμῶν ἰέναι (Κορινθίους μὲν γε ἐνσπονδοὶ ἐστε, Κερκυραίοις δὲ οὐδὲ δι' ἀνακωχῆς πώποτ' ἐγένεσθε), καὶ τὸν νόμον μὴ καθιστάναι ὥστε τοὺς ἐτέρων ἀφισταμέ-

- 5 νους δέχεσθαι. οὐδὲ γὰρ ἡμεῖς Σαμίων ἀποστάντων ψῆφον προσε-
θέμεθα ἐναντίαν ὑμῖν, τῶν ἄλλων Πελοποννησίων διῆχα ἐψηφισμέ-
νων εἰ χρὴ αὐτοῖς ἀμύνειν, φανερώς δὲ ἀντείπομεν τοὺς προσήκο-
6 ντας ξυμμάχους αὐτόν τινα κολάζειν. εἰ γὰρ τοὺς κακόν τι
δρῶντας δεχόμενοι τιμωρήσετε, φανεῖται καὶ ἃ τῶν ὑμετέρων οὐκ
ἐλάσσω ἡμῖν πρόσεισι, καὶ τὸν νόμον ἐφ' ὑμῖν αὐτοῖς μᾶλλον ἢ
ἐφ' ἡμῖν θήσετε.
- 41 Δικαιώματα μὲν οὖν τάδε πρὸς ὑμᾶς ἔχομεν ἱκανὰ κατὰ τοὺς
Ἑλλήνων νόμους, παραίνεσιν δὲ καὶ ἀξίωσιν χάριτος τοιάνδε, ἣν
οὐκ ἐχθροὶ ὄντες ὥστε βλάπτειν οὐδ' αὖ φίλοι ὥστ' ἐπιχρηῆσθαι,
2 ἀντιδοθῆναι ἡμῖν ἐν τῷ παρόντι φαμέν χρῆναι. νεῶν γὰρ μακρῶν
σπανίσαντές ποτε πρὸς τὸν Αἰγινήτων ὑπὲρ τὰ Μηδικὰ πόλεμον
παρὰ Κορινθίων εἴκοσι ναῦς ἐλάβετε· καὶ ἡ εὐεργεσία αὕτη τε καὶ
ἡ ἐς Σαμίους, τὸ δι' ἡμᾶς Πελοποννησίους αὐτοῖς μὴ βοηθῆσαι,
παρέσχεν ὑμῖν Αἰγινήτων μὲν ἐπικράτησιν, Σαμίων δὲ κόλασιν,
καὶ ἐν καιροῖς τοιούτοις ἐγένετο οἷς μάλιστα ἀνθρωποὶ ἐπ'
ἐχθροὺς τοὺς σφετέρους ἰόντες τῶν ἀπάντων ἀπερίοπτοί εἰσι
3 παρὰ τὸ νικᾶν· φίλον τε γὰρ ἡγοῦνται τὸν ὑπουργοῦντα, ἣν καὶ
πρότερον ἐχθρὸς ἦ, πολέμιόν τε τὸν ἀντιστάντα, ἣν καὶ τύχη φί-
λος ὢν, ἐπεὶ καὶ τὰ οἰκεῖα χειρὸν τίθενται φιλονικίας ἔνεκα τῆς
αὐτίκα.
- 42 Ὡν ἐνθυμηθέντες καὶ νεώτερός τις παρὰ πρεσβυτέρου αὐτὰ
μαθὼν ἀξιούτω τοῖς ὁμοίοις ἡμᾶς ἀμύνεσθαι, καὶ μὴ νομίση δι-
2 καια μὲν τάδε λέγεσθαι, ξύμφορα δέ, εἰ πολεμήσει, ἄλλα εἶναι. τό
τε γὰρ ξυμφέρον ἐν ᾧ ἂν τις ἐλάχιστα ἀμαρτάνῃ μάλιστα ἔπεται,
καὶ τὸ μέλλον τοῦ πολέμου ᾧ φοβοῦντες ὑμᾶς Κερκυραῖοι κελεύ-
ουσιν ἀδικεῖν ἐν ἀφανεῖ ἐτι κεῖται, καὶ οὐκ ἄξιον ἐπαρθέντας αὐτῷ
φανεράν ἔχθραν ἤδη καὶ οὐ μέλλουσιν πρὸς Κορινθίους κτήσα-
σθαι, τῆς δὲ ὑπαρχούσης πρότερον διὰ Μεγαρέας ὑποψίας
3 σῶφρον ὑφελεῖν μᾶλλον (ἡ γὰρ τελευταία χάρις καιρὸν ἔχουσα,
4 καὶ ἐλάσσων ἦ, δύναται μεῖζον ἐγκλημα λῦσαι), μὴδ' ὅτι ναυτι-
κοῦ ξυμμαχίαν μεγάλην διδόασι, τούτῳ ἐφέλκεσθαι· τὸ γὰρ μὴ

ἀδικεῖν τοὺς ὁμοίους ἐχυρωτέρα δύναιμις ἢ τῷ αὐτίκα φανερῷ
 43 ἐπαρθέντας διὰ κινδύνων τὸ πλεον ἔχειν. ἡμεῖς δὲ περιπεπτωκό-
 τες οἷς ἐν τῇ Λακεδαιμονίᾳ αὐτοὶ προείπομεν, τοὺς σφετέρους συμ-
 μάχους αὐτόν τινα κολάζειν, νῦν παρ' ὑμῶν τὸ αὐτὸ ἀξιοῦμεν κο-
 μίζεσθαι, καὶ μὴ τῇ ἡμετέρᾳ ψήφῳ ὠφεληθέντας τῇ ὑμετέρᾳ
 2 ἡμᾶς βλάψαι. τὸ δὲ ἴσον ἀνταπόδοτε, γνόντες τοῦτον ἐκείνον εἶναι
 τὸν καιρὸν ἐν ᾧ ὃς τε ὑπουργῶν φίλος μάλιστα καὶ ὁ ἀντιστάς
 3 ἐχθρός. καὶ Κερκυραίους τούσδε μὴτε συμμάχους δέχεσθε βίᾳ
 4 ἡμῶν μὴτε ἀμύνετε αὐτοῖς ἀδικοῦσιν. καὶ τάδε ποιῶντες τὰ προ-
 σήκοντά τε δράσετε καὶ τὰ ἄριστα βουλευέσθε ὑμῖν αὐτοῖς.”

Θουκυδίδου Ιστορίαι

Βιβλίο 3ο

ΚΕΦΑΛΑΙΑ 82 - 83

82 Οὕτως ὥμῃ <ή> στάσις προυχώρησε, καὶ ἔδοξε μᾶλλον, διότι ἐν
 τοῖς πρώτη ἐγένετο, ἐπεὶ ὕστερόν γε καὶ πᾶν ὡς εἶπεν τὸ Ἑλλη-
 νικὸν ἐκινήθη, διαφορῶν οὐσῶν ἐκασταχοῦ τοῖς τε τῶν δῆμων
 προστάταις τοὺς Ἀθηναίους ἐπάγεσθαι καὶ τοῖς ὀλίγοις τοὺς Λα-
 κεδαιμονίους. καὶ ἐν μὲν εἰρήνῃ οὐκ ἂν ἐχόντων πρόφασιν οὐδ'
 ἐτοίμων παρακαλεῖν αὐτούς, πολεμουμένων δὲ καὶ ξυμμαχίας ἅμα
 ἐκατέροις τῇ τῶν ἐναντίων κακώσῃ καὶ σφίσιν αὐτοῖς ἐκ τοῦ
 αὐτοῦ προσποιεῖται ῥαδίως αἱ ἐπαγωγαὶ τοῖς νεωτερίζειν τι βουλο-
 2 μένοις ἐπορίζοντο. καὶ ἐπέπεσε πολλὰ καὶ χαλεπὰ κατὰ στάσιν
 ταῖς πόλεσι, γιγνόμενα μὲν καὶ αἰεὶ ἐσόμενα, ἕως ἄν ἡ αὐτὴ φύσις
 ἀνθρώπων ᾗ, μᾶλλον δὲ καὶ ἡσυχαιότερα καὶ τοῖς εἵδεσι διηλλαγ-
 μένα, ὡς ἂν ἐκασται αἱ μεταβολαὶ τῶν ξυντυχιῶν ἐφιστῶνται. ἐν

- μὲν γὰρ εἰρήνη καὶ ἀγαθοῖς πράγμασιν αἴ τε πόλεις καὶ οἱ ἰδιῶται
 ἀμείνους τὰς γνώμας ἔχουσι διὰ τὸ μὴ ἐς ἀκουσίους ἀνάγκας πί-
 πτειν· ὁ δὲ πόλεμος ὕφελών τήν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν βίαιος
 διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοῖ.
- 3 ἐστασίαζέ τε οὖν τὰ τῶν πόλεων, καὶ τὰ ἐφυστερίζοντά που πύ-
 στει τῶν προγενομένων πολὺ ἐπέφερε τὴν ὑπερβολὴν τοῦ και-
 νοῦσθαι τὰς διανοίας τῶν τ' ἐπιχειρήσεων περιτεχνήσει καὶ τῶν
- 4 τιμωριῶν ἀτοπία. καὶ τὴν εἰωθυῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τὰ
 ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαίῳσει. τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος ἀνδρεία
 φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθὴς δειλία εὐπρεπής, τὸ
 δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνετὸν ἐπὶ
 πᾶν ἄργον· τὸ δ' ἐμπλήκτως ὅξυ ἀνδρὸς μοῖρα προστετέθη, ἀσφα-
- 5 λεία δὲ τὸ ἐπιβουλεύσασθαι ἀποτροπῆς πρόφασις εὐλογος. καὶ ὁ
 μὲν χαλεπαίνων πιστὸς αἰεί, ὁ δ' ἀντιλέγων αὐτῷ ὑποπτος. ἐπι-
 βουλεύσας δέ τις τυχὼν ξυνετὸς καὶ ὑπονοήσας ἔτι δεινότερος·
 προβουλεύσας δὲ ὅπως μηδὲν αὐτῶν δεήσει, τῆς τε ἐταιρίας δια-
 λυτῆς καὶ τοὺς ἐναντίους ἐκπεπληγμένος. ἀπλῶς δὲ ὁ φθάσας
- 6 διανοούμενον. καὶ μὴν καὶ τὸ ξυγγενὲς τοῦ ἐταιρικοῦ ἄλλοτριώτε-
 ρον ἐγένετο διὰ τὸ ἐτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶν· οὐ
 γὰρ μετὰ τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἱ τοιαῦται ξύνοδοι, ἀλλὰ
 παρὰ τοὺς καθεστῶτας πλεονεξία. καὶ τὰς ἐς σφᾶς αὐτοὺς πί-
 στεις οὐ τῷ θείῳ νόμῳ μᾶλλον ἐκρατύνοντο ἢ τῷ κοινῇ τι παρα-
- 7 νομῆσαι. τὰ τε ἀπὸ τῶν ἐναντίων καλῶς λεγόμενα ἐνεδέχοντο
 ἔργων φυλακῇ, εἰ προύχοιεν, καὶ οὐ γενναιοῦσθαι. ἀντιτιμωρήσα-
 σθαί τέ τινα περὶ πλείονος ἦν ἢ αὐτὸν μὴ προπαθεῖν. καὶ ὅρκοι εἴ
 που ἄρα γένοιοντο ξυναλλαγῆς, ἐν τῷ αὐτίκα πρὸς τὸ ἄπορον ἑκα-
 τέρω διδόμενοι ἴσχυον οὐκ ἐχόντων ἄλλοθεν δύναμιν· ἐν δὲ τῷ
 παρατυχόντι ὁ φθάσας θαρσῆσαι, εἰ ἴδοι ἄφαρκτον, ἥδιον διὰ τὴν
 πίστιν ἐτιμωρεῖτο ἢ ἀπὸ τοῦ προφανοῦς, καὶ τό τε ἀσφαλὲς ἐλο-
 γίζετο καὶ ὅτι ἀπάτῃ περιγενόμενος ξυνέσεως ἀγώνισμα προσε-
 λάμβανεν. ῥᾶον δ' οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ

- ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται.
- 8 πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν καὶ ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον. οἱ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσι προστάντες μετὰ ὀνόματος ἐκάτεροι εὐπρεποῦς, πλήθους τε ἰσονομίας πολιτικῆς καὶ ἀριστοκρατίας σῶφρονος προτιμήσει, τὰ μὲν κοινὰ λόγῳ θεραπεύοντες ἄθλα ἐποιοῦντο, παντὶ δὲ τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τὰ δεινότατα ἐπέξῃσάν τε τὰς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καὶ τῇ πόλει ξυμφόρου προτιθέντες, ἐς δὲ τὸ ἐκατέροις που αἰεὶ ἡδονὴν ἔχον ὀρίζοντες, καὶ ἢ μετὰ ψήφου ἀδίκου καταγνώσεως ἢ χειρὶ κτώμενοι τὸ κρατεῖν ἐτοῖμοι ἦσαν τὴν αὐτίκα φιλονικίαν ἐκπιμπλάναι. ὥστε εὐσεβεῖα μὲν οὐδέτεροι ἐνόμιζον, εὐπρεπεῖα δὲ λόγου οἷς ξυμβαίῃ ἐπιφθόνως τι διαπράξασθαι, ἄμεινον ἤκουον. τὰ δὲ μέσα τῶν πολιτῶν ὑπ' ἀμφοτέρων ἢ ὅτι οὐ ξυνηγώνίζοντο ἢ φθόνῳ τοῦ περιεῖναι διεφθείροντο.
- 83 Οὕτω πᾶσα ἰδέα κατέστη κακοτροπίας διὰ τὰς στάσεις τῷ Ἑλληνικῷ, καὶ τὸ εὐήθες, οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη, τὸ δὲ ἀντιτετάχθαι ἀλλήλοις τῇ γνώμῃ
- 2 ἀπίστως ἐπὶ πολὺ διήνεγκεν· οὐ γὰρ ἦν ὁ διαλύσων οὔτε λόγος ἐχυρὸς οὔτε ὄρκος φοβερός, κρείσσους δὲ ὄντες ἅπαντες λογισμῷ ἐς τὸ ἀνέλπιστον τοῦ βεβαίου μὴ παθεῖν μᾶλλον προυσκόπουν ἢ
- 3 πιστεῦσαι ἐδύναντο. καὶ οἱ φαυλότεροι γνώμην ὥς τὰ πλείω περιεγίγνοντο· τῷ γὰρ δεδιέναι τό τε αὐτῶν ἐνδεές καὶ τὸ τῶν ἐναντίων ξυνετόν, μὴ λόγοις τε ἤσσουν ὥσι καὶ ἐκ τοῦ πολυτρόπου αὐτῶν τῆς γνώμης φθάσῃ προεπιβουλεύόμενοι, τολμηρῶς πρὸς
- 4 τὰ ἔργα ἐχώρουν. οἱ δὲ καταφρονοῦντες καὶ προαισθηθεῖσθαι καὶ ἔργῳ οὐδὲν σφᾶς δεῖν λαμβάνειν ἢ γνώμῃ ἕξεσθαι, ἀφαρκτοὶ μᾶλλον διεφθείροντο.

ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΟ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

«Η ΙΣΤΟΡΙΑ του Θουκυδίδη δικαιολογεί τον τίτλο “Ελεύθερη Σκέψη” περισσότερο απ’ ό,τι είναι τούτο αλήθεια για πολλούς φιλοσόφους, που δουλειά τους είναι η σκέψη. Πως είναι μεγάλος ιστορικός, δεν το αμφισβήτησε ποτέ κανείς. Πως είναι στοχαστής με βαθύτατες αντιλήψεις για τα κυριότερα προβλήματα της ανθρώπινης ζωής, τον πόλεμο και την ειρήνη, τη φύση του ανθρώπου, την αντικειμενική και υποκειμενική αλήθεια, το υλικό υπόβαθρο των πολιτισμών· πως είναι ακόμη άνθρωπος εντελώς απαλλαγμένος από προλήψεις, δεισιδαιμονίες, φόβους κ’ ελπίδες αβάσιμες, τονίζεται πολύ σπανιώτερα.

Αυτό είναι ως ένα σημείο φυσικό· πρώτο γιατί ασχολούνται μαζί του οι ιστορικοί και οι φιλόλογοι, όχι οι φιλόσοφοι· δεύτερο, γιατί πουθενά σχεδόν δε σπρώχνει τις προσωπικές του ιδέες σα χάπι που είναι αναγκασμένος ο αναγνώστης να καταπιεί. Ως ιστορικός, δουλειά του είναι να περιγράφει γεγονότα· την ερμηνεία την αφήνει στον αναγνώστη. Ως ιστορικός, έχει πολλά πρόσωπα να παρουσιάσει, πολλές πράξεις και τις συνέπειές τους να εκθέσει. Το θεωρεί ανοίκειο να προβάλλει όλην ώρα τις ατομικές του γνώμες. Αλλ’ αυτές υπάρχουν, διαποτίζουν και χρωματίζουν ολόκληρο το τεράστιο υφαντό του χρόνου, που αποτελεί το έργο του. Ακόμη, ίσως και ο τρόπος της ζωής του επηρέασε την αντικειμενική και απόμακρη αυτή θεώρηση των πραγμάτων. Γιατί ο Θουκυδίδης, από το ατύχημα της εξορίας, που τον έπληξε όταν ήταν μεταξύ 30-35 χρόνων – έζησε πολύ μόνος. Δεν εννοώ πώς δεν έβλεπε ανθρώπους· συνεχίζοντας τη συλλογή των δεδομένων του, ερχόταν σ’ επαφή με πλήθος ανθρώπους κάθε λογής. Αυτό δεν αντικρούει τη θεωρία της μοναξιάς του. Αθηναίος, μεγαλωμένος στα χρόνια της μεγαλύτερης πνευματικής και υλικής άνθησης της μοναδικής πολιτείας, δεν μπορούσε να κάνει «παρέα» με στρατιώτες εξόριστους, ή Λακεδαιμονίους. Τους χρειαζόταν όλους αυτούς για τη δουλειά του· τους άκουγε, τους ρωτούσε, έψαχνε γι’ αντίθετες πηγές· ο ίδιος σόπαινε. Και η ιστορία ξετυλιγόταν κάθε μέρα, η Ιστορία που χαρακτήρισα στον πρό-

λογο της μετάφρασής μου ως την αφήγηση της αυτοκτονίας ενός λαού. Ξετυλιγόταν κάθε μέρα, αλλά τα περασμένα δεν έσβηναν· έμεναν να χρωματίζουν τα τωρινά, και φωτίζονταν από τα τωρινά αναδρομικά.

ΤΟΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟ πόλεμο τον θεωρεί «κίνηση». Ήταν η μεγαλύτερη “κίνηση” αναταραχή και σεισμός των θεμελίων της Ελληνικής ζωής, που μόλις πριν λίγο είχε κατασταλάξει. Τ’ αποτελέσματά της δεν είναι υπερβολή να πούμε πως είναι αισθητά ως τα σήμερα. Η διάθεση αυτοκαταστροφής του Ελληνικού λαού χρονολογείται από τότε ως από την πρώτη οξεία της φάση.

Κυκλόφερνε στο νου του τον πόλεμο, τις δημηγορίες, τις εσφαλμένες σκέψεις, τα πάθη που οδήγησαν στην τελική καταστροφή. Ο πόλεμος έγινε το ατελείωτο δράμα, το ασίγηστο γεγονός της ζωής του. Αλλά ο ιστορικός δεν έχει καν το χορό να εκφράσει τις δικές του απόψεις· έχει μόνο τα πρόσωπα. Μας λέει στο Προοίμιο πως τα λόγια δεν μπορούσε βέβαια να τ’ αποδώσει όπως ακριβώς τα είπαν· αλλά έδωσε ό,τι “ήταν φυσικό κι επόμενο να ειπωθεί σε κάθε περίπτωση, κρατώντας όσο μπορούσε πιο πιστά την όλη νοοτροπία του προσώπου”.

Δεν έχει ο Θουκυδίδης ούτε τους από μηχανής θεούς του συγχρόνου του Ευριπίδη. Γιατί κι απέναντι στους θεούς είναι αδέσμευτος. Δεν λέει πουθενά: “δεν υπάρχουν”. Ξετινάζει όμως τους χρησμούς, κι όσους ρυθμίζουν τις πράξεις τους σύμφωνα μ’ αυτούς.

“Και διάφοροι μαντολόγοι τραγουδούσανε χρησμούς κάθε λογής, ανάλογα με ό,τι ποθούσε ν’ ακούσει ο καθένας”. (II 1)

Βάζει τους εκτελεστές των χειροτέρων εγκλημάτων να επικαλούνται τους θεούς, και πριν τα διαπράξουν και ύστερα, για μάρτυρες πως δεν αδίκησαν. Όταν άκουσε ο Αρχίδαμος πως οι Πλαταιείς δεν αποκήρυσαν την Αθηναϊκή συμμαχία

“έκανε τελετή έξω από τα τείχη φωνάζοντας τους θεούς του τόπου και τους ήρωες για μάρτυρες με τ’ ακόλουθα λόγια: Ω σεις θεοί και ήρωες, που κρατείτε τη χώρα των Πλαταιών, βλέπετε πως δεν ήρθα-

με ενάντια σε τούτη τη χώρα κάνοντας εμείς αρχή στ' άδिका έργα, αλλ' αφού πρώτοι αυτοί πάτησαν τους κοινούς όρκους. Στον τόπο τούτο οι πατέρες μας, αφού πρώτα προσευχήθηκαν σε σας, νίκησαν τους Μήδους και η βοήθειά σας έκανε το μέρος τούτο ευνοϊκό για τον πόλεμο των Ελλήνων· και ούτε θ' αδικήσουμε αν τους βλάψουμε σε κάτι τώρα. Γιατί τους κάναμε πολλές λογικές προτάσεις, αλλά δεν τις δέχτηκαν. Συγκλίνετε λοιπόν την εύνοιά σας, ώστε να τιμωρηθούν όσοι άρχισαν τ' άδिका πρώτοι, και να πάρουν εκδίκηση εκείνοι που επιβάλλουν την τιμωρία σύμφωνα με τους νόμους". (II 74)

Ο Βρασίδας μπροστά στην Άκανθο:

“Τότε θα επικαλεστώ για μάρτυρες τους ντόπιους θεούς και ήρωες πως δεν μπορώ να σας πείσω ότι έρχομαι με καλούς σκοπούς και θα προσπαθήσω να σας εξαναγκάσω ρημάζοντας τη γη σας". (IV 87).

Πολλές φορές γίνεται εκμετάλλευση των θρησκευτικών θεσμών για πολιτικούς σκοπούς:

“Αυτή την κατάρα απαιτούσαν τώρα οι Λακεδαιμόνιοι να διώξουν οι Αθηναίοι [το Κυλώνειον άγος], τάχα πως θέλουν να βοηθήσουν πρώτα τους θεούς, ξέροντας όμως πως ο Περικλής, ο γιος του Ξανθίππου, συγγένευε με τη γενιά εκείνη από τη μητέρα του και νομίζοντας πως αν φύγει αυτός από τη μέση θα τους πάνε πιο ευνοϊκά τα πράγματα από μέρους των Αθηναίων. Όχι πως έλπιζαν ότι θα το κατόρθωναν, αλλά για να δημιουργηθεί τουλάχιστον ραδιουργία ενάντια του ανάμεσα στο λαό της πολιτείας». (I 127) [...]

ΟΝΤΑΣ ΕΤΣΙ αδέσμευτος, και ορθολογιστής στα σημεία που είπαμε, είναι φυσικό να κρατεί ο Θουκυδίδης την ίδια απόσταση και στην αποτίμηση των πολιτικών καθεστώτων. Πιστεύει στη δημοκρατία; Ναι, όταν είναι στ' αλήθεια “του πρώτου ανδρός αρχή”. Το πολυδασανισμένο αυτό χωρίο αναφέρεται συχνά απ' όσους μυκτηρίζουν τη δημοκρατία, αλλά παραβλέπουν τις εκφράσεις αξίωμα, ισχυρή διάνοια, αδιάφθορος, επιρροή, εκτίμηση. Το κάτω-κάτω ο λαός εξέλεγε τον Περικλή κάθε χρόνο, μ' εντελώς ελεύθερο ψήφο.

Βλέπει όμως ο Θουκυδίδης και ορισμένα πλεονεκτήματα του Σπαρτιατικού πολιτεύματος, και ιδίως τη σταθερότητα των νόμων του.

“Η Λακωνία αφότου την κατοίκησαν οι Δωριείς, που μένουν εκεί και τώρα, πέρασε μεν στην αρχή τη μακρότερη περίοδο εσωτερικών ταραχών, απ’ όσες γνωρίζουμε, όμως από πολύ παλιά χρόνια, και νόμους καλούς απόκτησε, και ποτέ δε γνώρισε τύραννο· γιατί πάνε τετρακόσια τόσα χρόνια από τότε ως το τέλος του πολέμου τούτου, που κυβερνιούνται οι Λακεδαιμόνιοι με το ίδιο πολίτευμα» (I 18).

“Και σ’ όλα τ’ άλλα συνήθεια όσοι [Λακεδαιμόνιοι] είχαν μεγαλύτερη περιουσία εξομοιώθηκαν κατά μέγα μέρος με τους πολλούς” (I 6) [...]

ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ υποστηριχτεί πως στην εξήγηση των ιστορικών γεγονότων είναι ο Θουκυδίδης υλιστής με την πλατύτερη σημασία. “Ο πόλεμος είναι ζήτημα δαπάνης”, κηρύχουν όλοι οι ρήτορες, εκτός από τον έφορο της Σπάρτης Σθενελαΐδα, που είναι πολύ κουτός. “Θα τους πάρουμε τα εισοδήματα από τους συμμάχους τους”, λένε οι εχθροί των Αθηναίων. “Έχουμε πλήθια χρήματα από τις αποικίες και τους υποταχτικούς μας”, λένε οι ίδιοι. Γι’ αυτό και περιφρονούν τους αντιπάλους τους:

“Οι Πελοποννήσιοι παράγουνε μόνοι τους με την προσωπική τους εργασία, ό,τι χρειάζονται, και ούτε οι ιδιώτες, ούτε οι πολιτείες έχουν περίσσια κεφάλαια· δεύτερο, δεν έχουν καθόλου πείρα στους μακρούς πολέμους και στις εκστρατείες πέρ’ από τη θάλασσα, γιατί, όντας φτωχοί, κάνουνε μικρές μόνον εκστρατείες, ο ένας ενάντια στον άλλον... Αλλά το βάρος των πολέμων το ανεβαστούν τα περίσσια χρηματα περισσότερο παρά οι συνεισφορές που επιβάλλονται με τη βία. Και οι αυτοπαραγωγοί πολεμούν πιο πρόθυμα με το σώμα τους παρά με το έχει τους”. (I 141)

Οι Συρακούσιοι, που κατοικούν πλούσια ήδη χώρα, σχεδιάζουν να ζητήσουν βοήθεια κι από τους Καρχηδονίους. “Γιατί, αν θελήσουν αυτοί είναι πιο ικανοί να μας βοηθήσουν, έχοντας άφθονο χρυσάφι και ασήμι, που απ’ αυτά γίνονται οι πόλεμοι, όπως και κάθε άλλο”, λέει ο Ερμοκράτης [...]

Η ΒΑΘΕΙΑ ΓΝΩΣΗ της ανθρώπινης φύσης, που θεωρεί βασικά αμετάβλητη, η απόσταση που τον χωρίζει εξ αιτίας της καταγωγής και της εξορίας του, και που του δίνει την πικρή και αντικειμενικήν αμεροληψία, η μονόχρωμη και απορροφητική απασχόλησή του με το ένα έργο που γέμισε όλη του τη ζωή, η σύλληψη της διαφορετικής νοοτροπίας κάθε ομιλητή, ως και το διαφορετικό ύφος που αποδίνει στον καθένα – στο λόγο π.χ. του Κλέωνος βλέπομε ήδη τον ξεπεσμό του Αθηναϊκού ύφους στο στόμα των αμόρφωτων – ο ορθολογισμός του, που τον κάνει ν' αποκλείει κάθε επέμβαση έξω από τον άνθρωπο στην ιστορία, η βαθειά συναίσθηση της μοναδικότητάς του, που παρήγαγε τις εκφράσεις “κτήμα ες αiei”, και για να μην αναζητήσει κανείς ποτέ πια την ακρίβεια των γεγονότων αυτών – η τέλεια αμεροληψία του ως για κάθε φυλετική ανωτερότητα, οι περιγραφές του για το βασίλειο των Θρακών, τους Σκύθες, και τις φυλές που κατοικούν τη Σικελία, που μας δίνουν την εντύπωση της ανθρωποπλημμύρας που περιζώνει τις μικρές φωτεινές κηλίδες του Ελληνισμού, που τυφλές στους εξωτερικούς κινδύνους αφανίζουν η μια την άλλη – όλα τούτα, και το ασύγκριτο ύφος του, δουλεμένο στη μοναξιά και την εμβάθυνση, η πεποίθησή του στο έργο του, που δικαιώθηκε μόνον ύστερ' από αιώνες, και μας μιλεί κατ' ευθεία πάνω από τις χιλιετηρίδες, καθιστούν το Θουκυδίδη μοναδικό φαινόμενο της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας της ιστορίας. [...]

ΓΙΑ ΚΑΘΕ σχεδόν φράση του Θουκυδίδη υπάρχει αμφισβήτηση, ως για το πότε γράφηκε. Ο ίδιος στο Προοίμιο λέει πως άρχισε να γράφει ευθύς μόλις ξέσπασε ο πόλεμος. Αν λοιπόν είχε σημειώσεις για το λόγο του Ερμοκράτη τον καιρό που τον έκανε, ή αν εδημοσιεύτηκε το πρώτο μέρος του έργου του, που τελειώνει με την ειρήνη του Νικίας του 421, η Σικελική εκστρατεία παίρνει καθαρό χαρακτήρα παραφροσύνης, όσο και καλά ετοιμασμένη να ήταν, έστω κι' αν δεν ανακαλούσε η Αθήνα τον Αλκιβιάδη. Την παραφροσύνη την εκφράζει στο τέλος με την εντύπωση των στρατιωτών.

“Αφού νίκησαν οι Συρακούσιοι τόσο περιφανώς, στη στεριά όσο και με το ναυτικό, οι Αθηναίοι έπεσαν σε μεγάλη κατάθλιψη, και τους φάνηκε μεγάλος ο παραλογισμός, και πολύ περισσότερο μετάνιωσαν για την εκστρατεία. Γιατί ήταν η πρώτη φορά που πήγαιναν να χτυπήσουν τέτοιες πολιτείες, που είχαν το ίδιο πολίτευμα μ’ αυτούς όντας δημοκρατικές, κ’ είχαν μεγάλη στρατιωτική δύναμη, ναυτικό και ιππικό, κ’ ήταν μεγάλες, ώστε δε μπορούσαν ούτε πολιτική μεταβολή να εισαγάγουν, που ίσως μ’ αυτήν θα τις έφερναν με το μέρος τους, ούτε ήταν δυνατό να τις υπερβάλουν κατά πολύ με τον πολεμικό τους εξοπλισμό...». (VII 55)

Μ’ άλλα λόγια δεν είχαν τίποτα να δώσουν οι Αθηναίοι. Κι αυτός ήταν ίσως ο κυριότερος λόγος που η εκστρατεία ήταν καταδικασμένη από τα πριν.

ΠΟΛΛΑ ΕΧΟΥΝΕ γραφεί για την πίστη του Θουκυδίδη στην επιστροφή των ίδιων φαινομένων στ’ ανθρώπινα πράγματα. Και είναι αλήθεια. Εφόσον η ανθρώπινη φύση είναι κάτι δεδομένο, που βασικά δεν αλλάζει, αλλά απλώς κυμαίνεται μεταξύ ορισμένων άκρων καταστάσεων, όπου φτάνει σπάνια, είναι επόμενο να περιμένουμε την επανάληψη, ή ταυτόσημη, ή παραπλήσια. Οι συνθήκες όμως είναι, ως ένα σημείο, στο χέρι του ανθρώπου ν’ αλλάξουν· και σ’ αυτό πιστεύει πως μπορεί να βοηθήσει η ιστορία, η γραμμένη ιστορία, σαν τη δική του. Λέει π.χ. στην περιγραφή του λοιμού πως τάγραψε καταλεπτώς ώστε αν ξαναπέσει τέτοιο κακό, να μπορούν να το αναγνωρίσουν οι άνθρωποι. Μπορούν να μετριάσθουν οι συνθήκες που την επιδείνωσαν τότε, ο συνωτισμός, η μετάδοσή της από τον ένα στον άλλο, η μόλυνση των πηγαδιών από τους αρρώστους που ρίχνονταν μέσα για να σθήσουν τη δίψα τους... Στον πολιτικό τομέα, ο Θουκυδίδης πιστεύει πως μπορούν ως ένα σημείο ν’ αποφευχθούν οι μεγάλες κρίσεις. Απαραίτητη είναι μια σχετική ευημερία. “Ο πόλεμος, που παίρνει κάτω απ’ τα πόδια των ανθρώπων τη δυνατότητα να κερδίσουν το καθημερινό τους” μπορεί κι αυτός ν’ αποφευχθεί. Λίγο έλειψε να ματαιωθεί ο Πελοποννησιακός.

Αν υποχωρούσαν οι Αθηναίοι στο ζήτημα του μεγαρικού ψηφίσματος; Μ' όλο που θαυμάζει ο Θουκυδίδης τόσο τον Περικλή, δεν είναι φανερό αν συμφωνεί με τη φράση στον πρώτο του λόγο, που θα την είπε σίγουρα ο Περικλής: “γιατί το ίδιο κάνει είτε μικρή είναι, είτε μεγάλη η παραχώρηση που ζητούν να μας επιβάλλουν”. Λίγο έλλειψε επίσης να σταματήσει μετά τον αποκλεισμό των ανδρών στη Σφακτηρία. Και πράγματι σταμάτησε πρώτο στην Αιτωλο-Ακαρνανία, ως το τέλος, δεύτερο έστω και για λίγα χρόνια στη Σικελία.

ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ σακκίδιο πολλών Γάλλων διανοουμένων στον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο υπήρχε κι' ένα αντίτυπο του Θουκυδίδη. Δεν έμαθαν πολλά απ' αυτόν, δεν έμαθαν πώς ν' αποφύγουν τα δεινά που περιέγραψε· γιατί δεν ήταν οι στρατηγοί· και γιατί ταύτιζαν τη μερίδα τους· με τους Αθηναίους. Δεν είν' αυτός ο σκοπός της Ιστορίας. Οι Αθηναίοι διέπραξαν πολλές ωμότητες, είτε πάνω στη βράση του θυμού τους, είτε και εσκεμμένα, όπως στους Μηλίους. Σκοπός της Ιστορίας του είναι να ξεπεραστούν οι αντιθέσεις· να δημιουργηθούν ευρύτεροι πατριωτισμοί να δημιουργηθούν οι συνθήκες για να μη σπρώχνονται στην παραφροσύνη της απόγνωσης οι άνθρωποι από την “άκρα ανάγκη”. Να ξοδευτούν τα τάλαντα, όχι για εκπολιόρρηση σχετικά ασήμαντων πολιτειών, σαν της Ποτειδαίας, που κόστισε δυο χιλιάδες, ενώ τα Προπύλαια κόστισαν μόνο χίλια, μα και γι' άλλα δημιουργικά χτίσματα, εγκαταστάσεις, “ὡν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρόν ἐκπλήσσει”.

Ίσως αυτά τα βλέπομε εμείς μέσα στο έργο του, και δεν τ' αποσκοπούσε ο ίδιος; Αλλά τι άλλο μπορεί να διδάξει η ανατομία τόσων φοβερών περιστάσεων, η έκθεση των αδυναμιών και κακουργιών στο ανθρώπινο φέρεσιμο, η περιγραφή κάθε στιγμής, που θα μπορούσε να βγει αλλιώς; Όλοι νοουθετούν τον αντίπαλο πως το μέλλον είναι άδηλο ποτέ τον εαυτό τους. Δεν ήταν το έργο ευχάριστο· δεν επρόκειτο να του φέρει επευφημίες και τιμές. Το ήξερε αυτό. Αν πρόβλεψε πως πολύ αργότερα – γιατί η φήμη του ως ιστορικού άρχισε αιώνες μετά το

θάνατό του – θα δικαιωνόταν η πεποίθηση στην αξία του, τι κέρδος έφερνε στην ξερή, απομονωμένη ζωή του; Κι αν απέκλειε βασικά την εξέλιξη, ακόμα και την εξέλιξη των θεσμών, αφήνω πια της ανθρωπίνης φύσης, δεν μπορούσε να ελπίζει πως τα ίδια και τα ίδια δε θα συνέβαιναν, πότε σε μεγαλύτερη, πότε σε μικρότερη κλίμακα, όπως άλλωστε το λέει ρητά, όταν παράσερνε τους ανθρώπους το πάθος, το μίσος, η κομματική τύφλωση;»

(Έλλη Λαμπρίδη, «Θουκυδίδης», *Εποχές* 4, 1963, 87-95)*

***

«Συμπερασματικά θα ήταν δυνατό να διατυπωθούν ορισμένες προτάσεις που θα μπορούσαν να χρησιμεύσουν για την παραπέρα κριτική προσέγγιση του έργου του Θουκυδίδα από μια σύγχρονη σκοπιά. Μια πρώτη πρόταση είναι η εξής: αποτελεί μεθοδολογικά νόμιμη απαίτηση να εξεταστεί το έργο του από τη σκοπιά της σημερινής μεθοδολογίας της ιστορίας και ορισμένων άλλων κοινωνικών επιστημών. Μια τέτοια προσέγγιση δικαιώνεται και από τη δική του ιστοριογραφική πρακτική που ξεκινούσε από τον κριτικό έλεγχο της μυθικής λογογραφικής παράδοσης. Άκριτη εξιδανίκευση του Θουκυδίδα αντίκειται προς τη μέθοδό του και το πνεύμα του έργου του.

Από την πρόταση αυτή, αν γίνει δεκτή, απορρέει η διαπίστωση ότι η ιστοριογραφική πρακτική του, στο βαθμό που αποβλέπει σε μια μορφή ιστορικής αφήγησης απαλλαγμένης από εξωραϊστικά, μυθοπλαστικά ή ηθικοπλαστικά παραμορφώματα, αποτελεί πράγματι κτήμα ες αεί. Η κριτική αντιμετώπιση της ιστοριογραφικής πρακτικής του Θουκυδίδα οδηγεί όμως και στη διαπίστωση ότι η τάση του να υποτάσσει το κοινωνικό στοιχείο στις απαιτήσεις της πολιτικής αναμέτρησης, είτε μεταξύ πολιτικοκοινωνικών παρατάξεων είτε μεταξύ πόλεων, και να εξηγεί την κοινωνική εξέλιξη από τον αγώνα για πολιτική κυριαρχία,

*Το περιοδικό *Εποχές* (Μηνιαία έκδοση πνευματικού προσανατολισμού και γενικής παιδείας), πρωτοπόρο για την εποχή του, με διευθυντή τον Άγγελο Τερζάκη, κυκλοφόρησε το 1963 και έκλεισε με την εγκαθίδρυση της δικτατορίας, το 1967.

είναι οριστικά ξεπερασμένη για τη σύγχρονη ιστοριογραφία, μαρξιστική ή μη. Μόνο όσοι σήμερα υποτάσσουν την ιστοριογραφία στις ιδεολογικές ανάγκες της τρέχουσας, επικαιρικής πολιτικής εξαρτούν, όπως ο Θουκυδίδης, το κοινωνικό από το πολιτικό στοιχείο [...]

Η πρόταση ότι η ανθρώπινη φύση είναι αμετάβλητη, ή έστω ότι είναι σχετικά σταθερή, διαψεύδεται από σειρά σύγχρονων ερευνών, που εντάσσονται στην ιστορική ψυχολογία, στην ψυχολογία των νοητικών λειτουργιών, όπως είναι οι έρευνες των Wallon, Wygotski, Luria, Leontiev, κ.ά. για τις διαδικασίες με τις οποίες η ανθρώπινη πρακτική, που ποικίλλει ανάλογα με τα στενότερα κοινωνικά περιβάλλοντα, τις κοινωνίες και τις εποχές, επηρεάζει την αντίληψη που σχηματίζει ο άνθρωπος για τον εαυτό του, τις κοινωνικές σχέσεις του και τον κόσμο· η αντίληψη αυτή με τη σειρά της επηρεάζει την πρακτική του ανθρώπου. [...]

Το ιδεολόγημα της αμετάβλητης ανθρώπινης φύσης οδηγεί λογικά στην πρόταση ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται και ότι, αφού οι άνθρωποι δεν αλλάζουν, θα συμπεριφερθούν στο μέλλον, όπως συμπεριφέρθηκαν στο παρελθόν και συμπεριφέρονται στο παρόν. Οι αρχαίοι Έλληνες έτειναν να δεχτούν ότι η ιστορία επαναλαμβάνεται, γιατί έτειναν προς την αποδοχή μιας κυκλικής αντίληψης για το χρόνο, ίσως επειδή δεν είχαν αναπτύξει την εμπειρία ότι ο άνθρωπος με τη δράση του, την επιστήμη και την τεχνική, μπορεί να μεταβάλλει τον κόσμο που τον περιβάλλει και δεν μπορούσαν να συλλάβουν εύκολα την έννοια της ριζικής μεταβολής. Η κυκλική θεώρηση του ιστορικού χρόνου και της ανθρώπινης πράξης από τους Έλληνες οδήγησε ορισμένους μελετητές, όπως είναι ο Löwith και ο Ι. Θεοδωρακόπουλος σε μας, στην απλουστευτική αλλά όχι τελείως αβάσιμη άποψη ότι υπήρχε κάποιο ανιστορικό στοιχείο στην αρχαία ελληνική σκέψη. Γι' αυτό και οι αρχαίοι Έλληνες δεν μπόρεσαν να αναπτύξουν φιλοσοφία της ιστορίας. Κατά το Θεοδωρακόπουλο τους λείπει “η έννοια του ιστορικού γίνεσθαι”».

[Α. Μπαγιόνας, «Η σκέψη του Θουκυδίδη και η σύγχρονη αντίλη-

ψη για τη μεθοδολογία της ιστορίας», Σεμινάριο (Π.Ε.Φ.) 8, 1987, σ. 80-82].

***

«18. Στην Αθήνα στα χρόνια του Θουκυδίδη το 438 παίζεται η τετραλογία του Ευριπίδη από την οποία σώθηκε μόνο η Άλκηστις, το 431 η Μήδεια, το 428 ο Ιππόλυτος (πρώτο βραβείο). Εξάλλου το 441 παίζεται η Αντιγόνη του Σοφοκλή, το 430 ο Οιδίπους Τύραννος και πιθανώς λίγο αργότερα οι Τραχίνιες. Στην κωμική σκηνή εξάλλου δεσπόζουν, όσο ξέρομε, ο Αριστοφάνης, ο Εύπολις, ο Κρατίνος, ο Αριστομένης, ο Αμειψίας, οι οποίοι, ως το 424, που ο Θουκυδίδης ήταν στην Αθήνα, είναι μαρτυρημένο ότι συμμετείχαν στους δραματικούς αγώνες. Αλλά και έργα του Αισχύλου (525-456) παίζονταν με ειδικό νόμο και μετά το θάνατο του ποιητή.

19. Η επίδραση του δράματος (κυρίως της τραγωδίας) στο Θουκυδίδη είναι διπλή: 1) Επηρέασε τον τρόπο παρουσίασης των γεγονότων και διάταξης των διαφόρων επεισοδίων του πολέμου. Έτσι η περιγραφή των Κερκυραϊκών (3.70 εξ.) ξετυλίγεται στον αναγνώστη σε διαδοχικές δραματικές πράξεις και η ανάλυση του γεγονότος από τον ίδιο τον ποιητή (3.82-83) έχει θέση χορικού τραγωδίας. Στον Επιτάφιο (2.35-46) αντιπαρατίθεται ο λοιμός (2.47-53). Στο Μηλιανό Διάλογο (5.85-113) ανταποκρίνεται η πανωλεθρία στη Σικελία. Στη Μήλο οι Αθηναίοι απέκτειναν Μηλίων όσους ήβωντας έλαβον, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἡνδραπόδισαν (5.116.4). Στη Σικελία οι Αθηναίοι «κατὰ πάντα γὰρ πάντως νικηθέντες καὶ οὐδὲν ὀλίγον ἐς οὐδὲν κακοπαθήσαντες πανωλεθρίᾳ δὴ τὸ λεγόμενον καὶ πεζὸς καὶ νῆες καὶ οὐδὲν ὅτι οὐκ ἀπώλετο, καὶ ὀλίγοι ἀπὸ πολλῶν ἐπ' οἴκου ἀπενόστησαν» (7.87.6). Η περιγραφή της εκστρατείας στη Σικελία αρχίζει μ' ένα χαρούμενο πανηγυρικό ξεκίνημα που δείχνει την επιπολαιότητα της τυχοδιωκτικής επιχείρησης (6.30-32) και η δράση αρχίζει να κλιμακώνεται από την αθυμία και τη στενοχώρια στην “περιπέτεια” (πρβλ. 7.75.6) και την ολοκληρωτική καταστροφή. Αλλά και κάθε επιμέ-

ρους γεγονός, όπως η καταστροφή της Μυκαλησσοῦ (7.29-30) ή τα γεγονότα στην Αιτωλοακαρνανία έχουν δραματικό χαρακτήρα και θέτουν τραγικά ερωτήματα για το δίκαιο καταλογισμό της ευθύνης. 2) Το δράμα επηρέασε το Θουκυδίδη στην εξήγηση των γεγονότων και στη διαγραφή των ιστορικών χαρακτήρων. Οι ρητορικοί λόγοι, που βρίσκονται σε ιστορικούς συγγραφείς, όπως ο Ηρόδοτος και που στο Θουκυδίδη έχουν μια ειδική λειτουργία, μπορούν ως τρόπος λογοτεχνικός ν' αναχθούν στην επική ποίηση. Αλλά στα χρόνια του Θουκυδίδη ο Πρωταγόρας δίδαξε τα "αντιλογικά" επιχειρήματα, δηλ. επιχειρήματα με τα οποία αναιρούνται οι θέσεις ενός ομιλητή. Στο δράμα, και βασικά στον Ευριπίδη, τα πρόσωπα του έργου διαλέγονται πολλές φορές με μακρούς λόγους, με τους οποίους ο ένας προσπαθεί ν' αναιρέσει αυτά που είπε ο άλλος. Σκοπός του ποιητή είναι να φανερώσει μια δραματική κατάσταση. Στο Θουκυδίδη τα ιστορικά πρόσωπα, πολιτικοί, στρατιωτικοί, με τις δημηγορίες αναπτύσσουν αντίθετες απόψεις πάνω στην ίδια θέση. Σκοπός του Θουκυδίδη είναι να κατανηθεί πλήρως το γεγονός, που έγινε αιτία για τη διατύπωση αντίθετων απόψεων στην εκκλησία του δήμου ή σε δικαστήριο ή σε άλλη περίπτωση. Και μολονότι στο Θουκυδίδη έχουμε ιστορικά πρόσωπα και συζήτηση για συγκεκριμένο ζήτημα, όμως και ο ιστορικός γενικεύει το συγκεκριμένο και δίνει και στο γεγονός και στα πρόσωπα τυπικό χαρακτήρα, πράγμα που γίνεται και στο δράμα και είναι γενικό γνώρισμα του κλασικού. Ο Νικίας π.χ. είναι τυπικός εκπρόσωπος του συμβατικού, θρησκευόμενου και πετυχημένου συντηρητικού Αθηναίου, χωρίς όμως ν' αντιμετωπίσει επικίνδυνες καταστάσεις. Προτού, φυσικά, σταλεί στη Σικελία, όπου τα στοιχεία αυτά του χαρακτήρα του τον οδηγούν στην καταστροφή, γιατί στην περίπτωση αυτή έπρεπε ν' αναλάβει πρωτοβουλία, που θα συνεπάγονταν μείωση του προσωπικού του κύρους (Θουκ. 5.16). Ο Κλέωνας εξάλλου είναι τυπικός εκπρόσωπος μιας τάξεως πολιτικών, που είναι φανερό ότι δεν συμπαθούσε ο Θουκυδίδης.

20. Αλλά στο δράμα ορισμένοι ήρωες φτάνουν στην “ύβριν” και ακολουθεί η πτώση και η καταστροφή. Τη δραματική εξέλιξη συνήθως κινούν έντονα πάθη: ιδιοτέλεια, πλεονεξία, υπερβασίες, φόβοι, φιλοδοξίες, έρωτες, καταπίεση του δυνατού, επιθυμία για εκδίκηση, που συγκρούονται με τη λογική και την καθιερωμένη ηθική τάξη. Και ο Θουκυδίδης βλέπει ότι στα διάφορα γεγονότα συγκρούονται η “γνώμη”, η σωστή κρίση δηλαδή και η “οργή”, τα πάθη και οι επιθυμίες των ατόμων και του λαού. Και δε νομίζω ότι είναι υπερβολή αν πούμε ότι ο Θουκυδίδης, αν και διαπίστωσε τη δράση των πρωτογενών αιτιών στην ιστορία, δηλ. των οικονομικών και κοινωνικών συγκρούσεων, όμως δίνει έμφαση στα ψυχολογικά κίνητρα (δευτερογενή αίτια) των ιστορικών προσώπων και του λαού, επειδή είναι επηρεασμένος από την τραγική ποίηση και κυρίως από τον Ευριπίδη.

21. Το πρόβλημα της εξακρίβωσης των επιδράσεων σ’ ένα δημιουργό, όπως ο Θουκυδίδης, που έζησε σε μια εποχή από την οποία σώθηκαν ελάχιστα έργα, είναι πολύ δύσκολο και τα συμπεράσματα συνήθως όχι χωρίς επιφυλάξεις. Όμως αυτός ο τρόπος μελέτης οδηγεί στη σωστή κατανόηση του δημιουργού και του καιρού του. Φάνηκε νομίζω, σε κάποιο βαθμό, ότι ο Θουκυδίδης και το έργο του είναι προϊόν της εποχής μέσα στην οποία έζησε. Πολιτικά διαμορφώθηκε στα χρόνια του Περικλή. Ο φωτισμένος αριστοκράτης έγινε ενθουσιώδης εκφραστής της δημοκρατίας του Περικλή και του πολιτικού του προγράμματος, αλλά δεν ξέχασε ποτέ την προέλευσή του. Από την άλλη μεριά η πνευματική κίνηση του καιρού του σε συνδυασμό με τα ατομικά στοιχεία του χαρακτήρα του, κλίσεις, φιλοδοξίες, που δυστυχώς σχεδόν καθόλου δεν αφήνει να φανούν στο έργο του, έδωσαν ένα αιώνιο ιστορικό μνημείο μέσα στο οποίο συνυπάρχει ο κλασικός τρόπος ερμηνείας της ανθρώπινης δράσης, αλλά και τα στοιχεία, που βοηθούν τον αναγνώστη του Θουκυδίδα να φτάσει σε επιστημονική εξήγηση του πολέμου γενικά και των επιμέρους γεγονότων του». (Ε. Σούλης, «Ο Θουκυδίδης και το πολιτικό και διανοητικό περιβάλλον του», *Νεοελληνική Παιδεία* 1, 1985, 116-117).

«Η τακτική του ν' αφήνει τα ιστορικά πρόσωπα ν' αποκαλύπτονται μόνα με τις πράξεις και τα λόγια τους, μένοντας ο ίδιος στο περιθώριο, χωρίς και να είναι προσκολλημένος σ' αυτό το σχέδιο με σχολαστική συνέπεια, αυτά τα γνωρίσματα είναι κατά κύριο λόγο που επιτρέπουν να ονομασθή η τέχνη του “δραματική”. Ο χαρακτηρισμός “δραματική” αξίζει πράγματι να αποδοθή στην ιστορία του και γι' άλλους λόγους. Έχει διατυπωθή η σκέψη ότι ο Θουκυδίδης αντίκρουσε τον πόλεμο στο σύνολό του κάτω από το πρίσμα μιας τραγωδίας, στην οποία η Σικελική εκστρατεία ήταν η “περιπέτεια”, δηλ. η “αντιστροφή” της τύχης για την Αθήνα. Αυτή η ιδέα έχει υποστηριχθή πρόσφατα με νέα μορφή από τον F. M. Cornford σε μιαν έξοχη μελέτη του, η οποία ζητεί ν' αποδείξει ότι ο ιστορικός διέκρινε Αισχύλειες συλλήψεις μέσα στα γεγονότα του πολέμου και τα συγκέντρωσε σε σύνολο όπως στην τραγωδία βάζοντας σκοτεινές μορφές, την Τύχη, την Ύβριν, την Πειθώ, τον Έρωτα, να κινούνται στα παρασκήνια και να κατευθύνουν τους ανθρώπους-πρωταγωνιστές. Το ότι τέτοιαν εικόνα διαβλέπει ένας προικισμένος μελετητής στο έργο του Θουκυδίδη, το οποίο ο κοινός αναγνώστης το αντιμετωπίζει σαν αναπαράσταση των γεγονότων με τον τρόπο που παρουσιάζει τις πολιτικές πράξεις, φανερώνει πόσο θαυμάσιο βιβλίο είναι η ιστορία του Θουκυδίδη. Η αλήθεια είναι, νομίζω, ότι το ύφος του Θουκυδίδη επηρεάστηκε από το Αττικό δράμα όχι λιγότερο από όσο επηρεάστηκε από τη ρητορική του Γοργία. Και είναι ένα από τα χαρίσματα της μονογραφίας του Cornford ότι αναλύει την επίδραση αυτή. Ότι όμως οι τραγικές φράσεις και αναπολήσεις και η ευκαιριακή χρήση της τραγικής ειρωνείας δεν μπορεί να υποστηριχθή πως έχουν τίποτε περισσότερο από υφολογική σημασία και ότι ο Θουκυδίδης δε σκόπευε να παρουσιάσει τον πόλεμο με το τυπικό σχήμα μιας τραγικής εξέλιξης, όλα αυτά θα φανούν αν προσέξουμε τις δικές του καθαρές εξηγήσεις [...]

Τα στοιχεία που θα έπειθαν ότι αντιλαμβανόταν τον πόλεμο σα μια τραγωδία λείπουν από την ερμηνεία που δίνει για την πορεία της ιστορίας. Δεν υπήρχε καμιά μυστηριακή ελέγχουσα δύναμη, καμιά Δίκη ή

Ανταπόδοση, καμιά αναπόφευκτη απόφαση του Πεπρωμένου, καμιά ηθική αρχή απαράβατη. Τα μαθήματα που έφερε η καταστροφή δεν ήταν ηθικά ή “καθαριστικά”. Ο πόλεμος ήταν γεμάτος από μαθήματα για πολιτικούς και στρατηγούς, αλλά τα μαθήματα εκείνα δεν ήταν βέβαια πολύ διαφορετικής κατηγορίας από τα μαθήματα του Αισχύλου και του Σοφοκλή. Και η συμπτωματική χρήση της φρασεολογίας, την οποία οι τραγικοί φόρτιζαν με σημασία, δεν πρέπει να μας οδηγεί σε παρανόηση. Ακριβώς όπως ένας σημερινός συγγραφέας, που είναι άμοιρος οποιασδήποτε επικοινωνίας με το υπερφυσικό, ίσως χρησιμοποιεί τέτοιους όρους, όπως μοίρα, κρίση, νέμεση, έτσι κι ο Θουκυδίδης μπορούσε να δανείζεται τις προσωποποιημένες αφηρημένες έννοιες της τραγωδίας για σκοπούς εκφράσεως, χωρίς αυτό να υποδηλώνει τίποτε το μυστηριακό. Αν εγώ έλεγα ότι είχα παρακινηθή να κάνω κάτι τι από το πνεύμα του κακού ή από το δαίμονα της ανωμαλίας, δε θα μου καταλογίζατε ότι πιστεύω στους δαίμονες ή στους διαβόλους. Αν ο Θουκυδίδης έχη εκφράσει κάποτε ψυχολογικές παρατηρήσεις στη γλώσσα των τραγικών ποιητών, αυτό δε σημαίνει πως αντίκριζε την ιστορία απ’ τη σκοπιά του ποιητή της τραγωδίας».

(J.B. Bury, *Αρχαίοι Έλληνες Ιστορικοί*, (μετάφρ. Φ.Κ. Βώρου), εκδ. Παπαδόγματος, Αθήνα 1988 σ. 107-108, 112)

***

«Όσο πιο πολύ εξετάζει κανείς από κοντά το έργο του Θουκυδίδη, τόσο περισσότερο η δομή του αποκαλύπτει μια λεπτόλογη οργάνωση. Φαίνεται πως καμιά λέξη δεν έχει μπει στην τύχη· παντού οι πράξεις οργανώνονται σε σύνολα με συνοχή, οι γραμμές γίνονται όλο και πιο σαφείς, οι στόχοι στέκουν αντιμέτωποι με τα επιτεύγματα· τα επιτεύγματα οξύνονται, αντιστρέφονται, αφήνοντας να προβάλλει, σιγά σιγά, μια κρίση αυστηρά ακριβόλογη· οι συλλογισμοί συμπλέκονται για να υπηρετήσουν μιαν αλήθεια, για την οποία δεν ξέρουμε πια να πούμε αν την αποκαλύπτουν ή αν την επινοούν.

Όλα όμως αυτά έχουν πάντα ως στόχο να διευκολύνουν τη μεταφορά με την οποία, σιγά σιγά, όλα παίρνουν ένα νόημα, καθώς κάθε στοιχείο έρχεται να ενταχθεί μέσα σε ένα σαφές σύστημα από κατανοητές συσχετίσεις, όπου το πώς και το γιατί εγγράφονται με ίση ακρίβεια.

Ωστόσο, αυτό το κυρίαρχο χαρακτηριστικό δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε ότι ο Θουκυδίδης έχει γράψει, πριν από όλα, ένα έργο ιστορικό. Και η μεγαλύτερη αξία της μεταφοράς που πραγματοποιεί είναι ακριβώς ότι συντελείται μέσα σ' ένα αφηγηματικό πλαίσιο, χωρίς ο ίδιος να εκδιάσει ή να παραποιήσει το παραμικρό μέσα στην αφήγηση.

Πράγματι, η αυστηρή ακρίβεια δεν αποκλείει ούτε το χρώμα ούτε την προσαρμοστικότητα. Στις αφηγήσεις του Θουκυδίδη υπάρχουν πλάσματα, γεγονότα, χειρονομίες, όλα εντελώς ξεχωριστά. Τα προβλεπόμενα για την εξιστόρηση των περιστατικών πλαίσια προσαρμόζονται ανάλογα με τις περιστάσεις. Την άλφα μάχη ο Θουκυδίδης δεν την αφηγείται όπως τη βήτη, ούτε αυτή τη δημηγορία την έχει συνθέσει όπως τη διπλανή της. Και πάνω απ' όλα, ποτέ δεν περνά απότομα από την αφήγηση στον αποδεικτικό συλλογισμό, από το μεμονωμένο περιστατικό στο νόμο με το καθολικό κύρος. Η αφήγηση φαίνεται σαν λογική συνέπεια ενός αποδεικτικού συλλογισμού, το μεμονωμένο περιστατικό αφήνει να διαφανεί μια ενδεχόμενη επανάληψή του· ποτέ όμως ο Θουκυδίδης δεν επιβεβαιώνει κάτι ο ίδιος· επομένως, δεν διατρέχει ποτέ τον κίνδυνο να πει πάρα πολλά. Πιστεύει πως η απόλυτη διαύγεια των νοημάτων είναι ο στόχος προς τον οποίο πρέπει να τείνει η ιστορία, αν και δεν μπορεί ποτέ να τον φτάσει.

Και αυτό το διπλό γνώρισμα του ιστορικού έργου, της *historia rerum gestarum*, μπορεί επίσης να προσδιορίσει τη στάση του Θουκυδίδη απέναντι στην ιστορική εξέλιξη, τις “*res gestae*”.

Πράγματι, ολόκληρο το έργο υποδηλώνει τον ορθολογικό χαρακτήρα του. Οι λογικές συσχετίσεις τις οποίες επισημαίνει η αφήγηση του ιστορικού, υπάρχουν χωρίς αμφιβολία, στα μάτια του, ανάμεσα στα γεγονότα, ανεξάρτητα από τη σκέψη που τα συλλαμβάνει.

Όταν φέρνει στο φως, με αυστηρή ακρίβεια, ένα λεπτομερέστατο σύστημα από αίτια και αποτελέσματα, παραδέχεται φυσικά, πως την πραγματικότητα την κυβερνούσαν αυτές οι λογικές αλληλουχίες. Μπορούμε, μάλιστα, να πούμε κάτι περισσότερο. Γιατί τα στοιχεία που προσπαθεί ναβάλει σε τάξη, δεν έρχονται, σαν κάτι το αναπάντεχο, να παίξουν κάποιο ρόλο που θα μπορούσαμε μόνο να τον διαπιστώσουμε· όσο γίνεται, ο Θουκυδίδης τα τοποθετεί μέσα σε ένα διαλεκτικό σύστημα. Υποδηλώνει ως ποιο βαθμό θα ήταν δυνατό από πριν να υπολογιστεί η σημασία τους, να προβλεφθεί η επίδρασή τους, να χρησιμοποιηθεί ή να διορθωθεί η παρέμβασή τους. Και γι' αυτό παραδέχεται πως μπορεί να υπάρχουν ορισμένοι κανόνες, να υπάρχουν σταθερές, στις οποίες πρέπει, κανονικά, να υπακούουν τα γεγονότα.

Το πρόβλημα, ως ποιο σημείο η ιστορία, όπως την αντιλαμβάνεται ο Θουκυδίδης, είναι σε θέση να επισημαίνει αυτούς τους κανόνες, θα απαιτούσε ειδική μελέτη. Οπωσδήποτε, μπορούμε να διατυπώσουμε μια διπλή παρατήρηση. Πρώτα πρώτα, είναι φανερό πως ο Θουκυδίδης έχει την τάση να υπακούει στους κανόνες που προαναφέραμε, όσο μπορεί συχνότερα. Οι δημηγορίες του είναι ολόκληρες διανθισμένες από παρατηρήσεις με καθολικό κύρος, από τις κοινότοπες διαπιστώσεις ως τις μεγάλες πολιτικές αναλύσεις. Η αφήγηση υποστηρίζεται από τις αναλύσεις αυτές· επιπλέον συμβάλλει, με το περιεχόμενό της, για να επισημαίνονται γενικές συσχετίσεις· καθώς ανάγονται στις ουσιαστικές τους γραμμές και συνδέονται με τα βαθύτερά τους αίτια, τα γεγονότα παίρνουν από μόνα τους αξία παραδειγμάτων· και οι λογικές τους αλληλουχίες γίνονται πρόσφορες για επανάληψη. Η ίδια πολιτική αναγκαιότητα προσδίδει ενότητα σε μια μεγάλη σειρά από περιστατικά· μια στρατηγική δυσκολία ερμηνεύει ολόκληρη σειρά από στρατιωτικά γεγονότα. Ας προσθέσουμε ακόμη πως την ίδια ειδοποιό διαφορά την ξαναβρίσκουμε σε ολόκληρη την εξέλιξη της Ελλάδας από τα παλιά χρόνια. Επομένως, το ανθρώπινο γίνεσθαι έχει νόμους· και μπορούμε να βρούμε, ανάμεσα στις ποικίλες κρίσεις που περνά, συγγένειες που μπορούν να ταξινομηθούν και να προσφέρουν στη δράση καλύτερα ερείσματα.

Έχοντας τα γνωρίσματα αυτά, η αφήγηση του Θουκυδίδη μοιάζει καμιά φορά να προσανατολίζεται προς ένα είδος κοινωνιολογικής σκέψης: ωστόσο, είναι επίσης ολοφάνερο ότι κανένας από τους κανόνες αυτούς δεν προβάλλεται με την απαίτηση της καθολικής του εφαρμογής. Οι λογικές αλληλουχίες που φέρνει στο φως η αφήγηση ενδέχεται να είναι πιθανές – μια πιθανότητα που ο ιστορικός δεν έχει καν διατυπώσει καθαρά: οπωσδήποτε, δεν θα μπορούσαν να ισχυριστούν τίποτα περισσότερο. Δεν επιτρέπουν, λοιπόν, σε καμιά βαθμίδα να προβλέψει τα μελλούμενα, ούτε του μακρινού μέλλοντος ούτε του κοντινού, ούτε καν πώς θα εξελισσόταν μια ορισμένη κατάσταση που ενδεχομένως θα θύμιζε αναφερόμενες στην αφήγηση συνθήκες. Οι τυχαίες συνυπάρξεις και η ελευθερία των ατόμων διατηρούν πάντα το ρόλο τους. Ακόμα και οι πιο ανθεκτικές συνθήκες (όπως αυτές που φέρνει στο φως η Αρχαιολογία) δεν έχουν κανένα λόγο να μη μεταβληθούν μια μέρα.

Απ' αυτά όμως δεν θα 'πρεπε να συμπεράνουμε πως η λογική, τόσο αποτελεσματική απέναντι στα περασμένα, είναι ανίσχυρη απέναντι στα μελλούμενα. Η λογική δεν μπορεί να τα ξέρει ούτε να τα προβλέψει, μπορεί όμως να συνεργαστεί για ένα καλύτερο μέλλον.

Ακόμα κι αν η λογική δεν είναι σίγουρη για το αποτέλεσμα, πρέπει, φαίνεται, να προσπαθεί να χρησιμοποιεί όλα της τα μέσα, με στόχο μια πιο συνετή δράση. Αυτό, τουλάχιστο, ακτινοβολεί το έργο του Θουκυδίδη. Γιατί, όταν ενασχολείται, με τόσο ακριβόλογες αναλύσεις, για γεγονότα που έχουν πια συμβεί, ο ιστορικός διδάσκει, χωρίς αμφιβολία, πώς πρέπει τέτοιες αναλύσεις να γίνονται πριν συμβούν τα γεγονότα.

Ολόκληρη η Ιστορία του είναι, με δυο λόγια, μια σειρά από εμπειρίες που χρησιμεύουν ως αφετηρία για διάφορους υπολογισμούς περισσότερο ή λιγότερο σωστούς. Η Ιστορία του παραδέχεται την ύπαρξη μιας πολιτικής και στρατιωτικής νόησης, ικανής να περιορίζει, σε μεγάλο βαθμό, την αβεβαιότητα του μέλλοντος.

Αυτό το νόημα έχουν σίγουρα και οι ωραίες δηλώσεις του Περικλή στον Επιτάφιο, όταν επιβεβαιώνει την αξία της συζήτησης: "...δεν πιστεύουμε πως τα λόγια φέρνουν βλάβη στα έργα· να μη διδαχτούμε πρώτα με το λόγο, πριν φτάσουμε να ενεργήσουμε όσα πρέπει, αυτό είναι που θαρρούμε το πιο βλαβερό" (B 40.2). Και ο Διόδωτος ξαναθυμίζει αργότερα την ίδια ιδέα: "όποιος ισχυρίζεται ότι τα λόγια δεν διαφωτίζουν τα έργα, ή είναι ανόητος ή σκέπτεται με ιδιοτέλεια· είναι ανόητος, αν νομίζει πως υπάρχει άλλος τρόπος να ρίξουμε φως στα αβέβαια μελλούμενα» (Γ 42.2).

Και οι συλλογισμοί όμως αυτοί, που θα τους έχουμε έτσι συζητήσει, μπορεί πάντα να βγουν, χωρίς να το περιμένουμε, λανθασμένοι. Ο Περικλής, που είναι μέσα σε ολόκληρο το έργο το πιο αξιοθαύμαστο παράδειγμα ενός ανθρώπου που ξέρει να θεμελιώνει την πολιτική του πάνω στον ορθό λόγο και να μελετά όλη τη συμπεριφορά του, τελειώνει, ωστόσο, με μια αποτυχία. Και αυτό δεν θα τον είχε αιφνιδιάσει και πολύ, αφού ο ίδιος θυμίζει: "Είναι ενδεχόμενο τα γεγονότα να εξελιχθούν με τρόπο εξίσου απρόβλεπτο όσο και τα ανθρώπινα σχέδια· γι' αυτό, άλλωστε, συνηθίζουμε να κατηγορούμε την τύχη για όσα συμβούν αντίθετα από τους υπολογισμούς μας" (Α 140.1).

Συμπέρασμα: Στον τρόπο που αντικρίζει τη δράση, όπως και στην ιστορική μέθοδό του, ο Θουκυδίδης δείχνει τις ίδιες συνταιριασμένες τάσεις. Βάζει πάνω από όλα, τα δικαιώματα του ορθού λόγου και προσπαθεί με όλα τα μέσα να τα εξασφαλίσει όσο γίνεται περισσότερο. Ωστόσο, η πίστη με την οποία κάνει αυτή την προσπάθεια είναι ακόμα πιο αξιοθαύμαστη, γιατί ποτέ, σε κανένα πεδίο, επειδή ακριβώς πιστεύει στη λογική, δεν ξεχνά τα όριά της».

(J. de Romilly, *Ιστορία και λόγος στο Θουκυδίδη*, Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1988, σ. 297-300)

«ΠΕΡΙ ΥΦΟΥΣ» ΤΟΥ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ

«Το αντιθετικό ύφος αντιπροσωπεύει την πρώτη μεγάλη απόπειρα στην Αθήνα να δημιουργηθεί από τον πεζό λόγο ένα όργανο όχι απλώς έκθεσης γεγονότων και πληροφοριών αλλά συνειδητής τέχνης. Η αφαιρετική σκέψη του Θουκυδίδη, η τόλμη της γλώσσας του, η ποικίλη αλλά πανταχού παρούσα συμμετρία του, όλα πιστοποιούν πως ένωθε ότι ο πεζός λόγος μπορούσε να είναι ένα υψηλότερο μέσο έκφρασης. Το αντιθετικό ύφος, όπως είδαμε, πήγαινε εν μέρει από την ανάγκη για σαφήνεια, αλλά δείχνει επίσης τον αγώνα των ανθρώπων να δώσουν στον πεζό λόγο εκείνη τη μορφή και το σχήμα που θα του έδινε τη δυνατότητα για την ευρύτερη δυνατή χρήση.

Η σαφήνεια και η λεπτομερειακή επεξεργασία είναι τα χαρακτηριστικά του επίσημου ύφους του Θουκυδίδη, σε αντίθεση με το πραγματολογικό του – δηλαδή του ύφους των δημηγοριών και των περιγραφών σε αντίθεση με το ύφος των καθαρά πληροφοριακών μερών. Αλλά εξαιτίας του εύρους και της φιλοδοξίας της όλης του προσπάθειας στην Ιστορία να περιγράψει για τους αναγνώστες του μέλλοντος τις πολλαπλές δυνάμεις που επενεργούν στον πόλεμο, φαίνεται πως τις περισσότερες φορές η επεξεργασία υπερίσχυσε σε βάρος της σαφήνειας. Γιατί ο ίδιος ο σκοπός του έργου του επανειλημμένα τον οδήγησε να συσσωρεύσει συγκρίσεις και αντιθέσεις σε τέτοιο βαθμό, ώστε σχεδόν να αγχρηστεύεται η σαφήνεια που ήταν ταυτόχρονα απαραίτητη για το σκοπό του. Η πυκνότητα των δημηγοριών είχε το ίδιο αποτέλεσμα. Οποιοσδήποτε από τους λόγους του Περικλή, για παράδειγμα, μπορεί να διαβαστεί φωναχτά σε λίγα λεπτά, αλλά, αν και δεν έχουμε καμιά πληροφορία πάνω στο θέμα αυτό, πρέπει να δεχτούμε ότι ο Περικλής θα μίλησε αρκετή ώρα. Αν είναι έτσι, ο Θουκυδίδης απέσταξε ως την πεμπτουςία τους τα λόγια του μεγάλου πολιτικού και έτσι αναγκαστικά οδηγήθηκε σε ακόμη μεγαλύτερη αφαίρεση» (J. Finley, *Θουκυδίδης*, Παπαδόπουλος, 1997, σελ. 262-263).

***

«Η σύνθεσις και το ύφος του Θουκυδίδου φέρουν επίσης εναργεστάτην τη σφραγίδα της μεγαλοφυΐας του.

Αι παρεκβάσεις, τας οποίας τόσον ηγάπων οι προηγούμενοι ιστορικοί, κληρονομήσαντες αυτάς από τους επικούς ποιητάς, εις τον Θουκυδίδη λείπουν σχεδόν εντελώς. Δηλαδή είναι τόσον ολίγαι και τόσον σύντομοι, ώστε δεν προλαμβάνουν να διακόψουν την εκτύλιξιν του κυρίου θέματος. Η προσήλωσίς του εις το θέμα ενθυμίζει την πολυθρύλητον προσήλωσιν του Αρχιμήδους εις τους κύκλους του. Δια τούτο η ιστορία του εκτυλίσσεται με γοργόν ρυθμόν τραγωδίας, της οποίας ο θεατής περιμένει εναγωνίως το τέλος. Ο Αριστοτέλης – ανήκων εις τον επόμενον αιώνα – διδάσκει ότι εις μίαν καλήν τραγωδίαν δεν πρέπει να υπάρχη τίποτε, που να μην είναι οργανικώς συνδεδεμένον με τα προηγούμενα ή τα επόμενα. Τοιούτον κανόνα ακολουθεί και ο Θουκυδίδης. Αντιλαμβανόμεθα από το έργον του ότι η ευρυμάθειά του ήτο τόσον μεγάλη, ώστε πολύ συχνά θα ήμπορούσε να διακόψη την έκθεσιν των πολεμικών γεγονότων και να μας αφηγηθή πράγματα ενδιαφέροντα και να δώση πληροφορίας περί του αρχαίου βίου, ιδιωτικού και πολιτικού, αι οποίαι μάλιστα θα ήσαν σήμερον πολύτιμοι. Αλλά δεν το έκαμε, διότι ήτο αλλότριον της προαιρέσεώς του.

Η προσήλωσίς του εις τον σκοπόν και η έντονος αποστροφή του προς το περιττόν, οσονδήποτε και αν είναι ελκυστικόν, καθιστούν μερικά τμήματα της ιστορίας του κάπως ξηρά, κάπως μονότονα. Αλλ' αι περιγραφαί της Σικελικής εκστρατείας, της πολιορκίας των Πλαταιών, των εν Πύλω και Σφακτηρία αγώνων, και άλλων πολλών μικροτέρων τμημάτων, πείθουν τον αναγνώστην ότι και η αρχαϊκή λιτότης δύναται να δώση εις τον λόγον θαυμαστήν ενάργειαν και πάθος συγχλονιστικόν.

Η εξεικόνισις του χαρακτήρος των ομιλούντων προσώπων είναι τελεία. Όταν μελετήσωμεν τας δημηγορίας του Αρχιδάμου, του Σθενελαΐδου, του Περικλέους, του Κλέωνος, του Νικίου, του Αλκιβιάδου κ.λπ. δεν έχομεν ανάγκην ουδεμιάς πληροφορίας δια τον χαρακτήρα

των. Ελάχιστοι – και πολύ μεγάλοι – είναι οι δραματικοί συγγραφείς οίτινες κατόρθωσαν να μας παρουσιάσουν χαρακτήρας τόσο ζωντανούς, τόσο ακριβείς και τόσο αληθινούς.

Είναι αναμφισβήτητον ότι ο Θουκυδίδης εις την σύνθεσιν του όλου έργου του και την εξεικόνισιν του χαρακτήρος των ομιλούντων προσώπων είχε υποστή την επίδρασιν της ακμαζούσης τότε τραγωδίας, προ πάντων δε της τραγωδίας του Αισχύλου, όπως ο Ηρόδοτος της επικής ποιήσεως.

Η σύνθεσις των δημηγοριών, κρινομένων ασχέτως προς το σύνολον, μαρτυρεί επίδρασιν του διδασκάλου του Αντιφώντος του Ραμνουσίου. Το σχέδιον είναι πάντοτε απλόν. Δεν υπάρχει η πολυτέλεια των πολλαπλών υποδιαρέσεων, η συνήθης εις μεταγενεστέρους ρήτορας. Η διατύπωσις είναι πάντοτε πυκνή, αναλόγως δε προς τον χαρακτήρα του ομιλητού, άλλοτε ήρεμος, σοβαρά, υψηλή, άλλοτε ζωηρά, τραχεία, ορμητική. Η δύναμις των έγκειται προ πάντων εις τον πλούτον των νοημάτων και την αδιάσπαστον συνοχήν των.

Ενα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά του λεκτικού του Θουκυδίδου είναι αι απηρχαιωμένα ή ποιητικά λέξεις, τας οποίας δεν εχρησιμοποιούν πλέον οι συγγραφείς του 400 π.Χ. Είναι αληθές ότι τιαύται λέξεις, επειδή δεν υφίστανται την εκ της καθημερινής ομιλίας τριβήν και δεν συνδέονται αμέσως εν τη συνειδήσει μας προς αντικείμενα ή νοήματα συνηθισμένα, φαντάζουν ως εξαιρετικά, προσδίδουν δε εις τον λόγον κάποιαν μεγαλοπρέπειαν. Ως εκ τούτου δεν είναι απίθανον να εχρησιμοποίησεν αυτάς επίτηδες ο Θουκυδίδης. Αλλά η ιδιορρυθμία του δεν περιορίζεται εις αυτό και ίσως χρειάζεται γενικωτέραν εξήγησιν. Χρησιμοποιεί με πολλήν τόλμην νέας λέξεις, ιδιόκας του επινοήσεις, ή δίδει πρωτότυπον έννοιαν εις άλλας λέξεις κοινής χρήσεως, δια να προδώση εις τον λόγον του μεγαλυτέραν ακρίβειαν ή συντομίαν ή πρωτοτυπίαν. Μεταχειρίζεται τα ουδέτερα των επιθέτων και των μετοχών αντί αφηρημένων ουσιαστικών και τα ρηματικά ουσιαστικά, τα δηλούντα ενέργειαν ή ενεργούν πρόσωπον, αντί των ρημάτων και των απαρεμφάτων. Παρομοίαν ελευθερίαν παρουσιάζει και εις την σύνταξιν.

Συντάσσει τα ρηματικά ουσιαστικά όπως τα ρήματα, προσπαθεί να συνάπτει τα νοήματα αμέσως, άνευ της μεσολαβήσεως μορίων, συμπύκνωση τους προσδιορισμούς πολλάκις εις μίαν λέξιν, γενικώς δε φαίνεται πάντοτε προσπαθών να εύρη δια την έκφρασιν του νοήματος τη συντομωτάτην και ακριβεστάτην οδόν. Αποτέλεσμα της προσπάθειας ταύτης είναι η περίφημος βραχυλογία, η οποία δίδει εις τον λόγον γοργότητα και δύναμιν, πείθει δε τον αναγνώστην ότι ο συγγραφεύς ουδέποτε χρησιμοποιεί περιττάς λέξεις δια να καλύψη ένδειαν νοημάτων.

Πολλάκις τοποθετεί εις την αρχήν της προτάσεως προσδιορισμούς τους οποίους η κοινή χρήσις φέρει μετά το υποκείμενον και το ρήμα. Γράφει π.χ. “τῆς γάρ θαλάσσης πρῶτος ἐτόλμησεν εἰπεῖν ὡς ἀνθεκτέα ἐστίν”, όπου η γενική θαλάσσης, ως εξαρτωμένη εκ του ἀνθεκτέα ἐστίν, έπρεπε να τεθή τελευταία. Τούτο γίνεται διότι οι προσδιορισμοί αυτοί τυχαίνει να εκφράζουν έννοιαν σπουδαιωτάτην, την κυριωτέραν έννοιαν της προτάσεως, και δίδεται εις αυτάς εξέχουσα θέσις προς έξαρσιν.

Συσσωρεύει και συνδέει πολλούς προσδιορισμούς διαφοροτρόπως εκφερομένους, ούτω δε επιτυγχάνει θαυμαστήν ποικιλίαν, αλλά καθιστά την φράσιν ανώμαλον και τραχείαν. Εκ της συσσωρεύσεως των πολυειδών προσδιορισμών και της βραχυλογίας ο λόγος καθίσταται πυκνός και βαθύς. Πολλάκις όμως εκ τούτου αποβαίνει τόσον σκοτεινός, ώστε να χρειάζεται προς κατανόησίν του προσπάθεια εντατική και επίπονος.

Αρέσκεται καθ’ υπερβολήν εις τας αντιθέσεις και αντιτάσσει τας έννοιας ανά δύο, άλλοτε δια των αντιθετικών συνδέσμων μεν - δε, άλλοτε δια των συμπλεκτικών τε - και, άλλοτε δια των προσδιορισμών λόγω - έργω και άλλοτε άλλως. Τας αντιθέσεις ταύτας επιτείνει δια της αντιδιαστολής συνωνύμων και της χρήσεως λεκτικών σχημάτων (παρονομασιών, παρισώσεων, ομοιοτελεύτων κ.λπ.) ούτω δε επιτυγχάνει να συνδυάζη την μεγίστην ακρίβειαν μετά της γλαφυρότητος, αλλά πολλάκις, διαταράσσει την κανονικήν σειράν των λέξεων».

(Π. Ξιφαράς, *Θουκυδίδη Πελοποννησιακός πόλεμος*, τόμ. Α’, Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σ. 21-25)